

Баҳоси 58 т.

М. СУЛТОНОВА

A-PDF Merger DEMO : Purchase from www.a-pdf.com

36/39
ЎЗУВЧИ
УСПУБИГА
ДОИР

ФАН

81.2.386
~~81.2.386~~
~~81.2.386~~

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
 А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

М. СУЛТОНОВА

ЎЗУВЧИ УСЛУБИГА ДОИР

(ОРБЕК, А. ҚОДИРИП, А. ҚАҲҲОР
 ВА С. АҲМАД ПРОЗАСИ АСОСИДА)

ОПИСА 1999 г

ОПИСА 804

DIZIMGE AL'INDI-2010

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАН АКАДЕМИЯСИ
 ТОШКЕНТ - 1973

1 дана

10122	49899
823(436)	34124
С 89	Султанова
	ли.
Воронежский	сталин
(на 436. 31)	
18437	586
9/483.2.Радуга	

82355

55045

49899

34124

26122

А. Қодирий, Ойбек ва А. Қадҳор асарлари материаллари асосида ўзбек совет прозасининг тасвирий воситалари тадқиқ қилнади. Автор ҳозирги замон ўзбек прозаси тасвирий воситаларининг бойиш ва равиқ топши системасини унда социалистик реализмининг ижудга келиши билан боғлайди.

Китоб адабиёт ўқитувчиларига, филология факультетларининг студентларига, шунингдек, ҳозирги замон адабиётшунослиги проблемалари билан қизиқувчиларга мўъалланган.

Масъул муҳаррир
филология фанлари кандидати **Ғ. МУМИНОВ**

Султонова М.
Ўзувчи услубига доир. Т. «Фан», 1973.
6. (ЎзССР ФА А. С. Пушкин номи Тил ва адабиёт ин-ти.)
Султонова М. Вопросы стиля.

87a

0722-035
C 355 (00) -73 108-73

КИРИШ

Услуб низоҳатда мураккаб ва кенг маънодаги тушунча бўлиб, у ўзувчи ижодидаги гоийий-бадий хусусиятлар бирлиги, унинг дунёқарашини ифодаловчи поэтик тафаккур мевасидир. Шу билан бирга, услуб ўзувчининг гоия, характер, тема, тил каби бадий компонентлар яратишдаги маҳорати, талантининг натижаси бўлиб, эстетик категориялар тушунчасига киради. Шу маънода ҳар бир ўзувчининг ўзга бир ўзувчига ўхшамаслиги, унинг адабиётдаги мустақил овози мазкур адиб услубини белгилашга хизмат этади. Айни чоқда ўзувчининг ҳаётни тадқиқ этишдаги ўзига хос йўли — ҳаётни қандай кўради ва уни қандай тушунтиради; нимани тасқиқлайди-ю, нимани инкор этади — шуларнинг ҳамма-ҳаммаси услуб доирасига киради. Қисқаси, ўзувчи услуби — бу метод, маҳорат билан ҳам, традиция ва новаторлик билан ҳам, асар асосига олинган ҳаётини материал билан ҳам, қолверсас, асар гоиясини очувчи барча бадий компонентлар яратишдаги ўзувчининг ўзига хослиги билан ҳам изоҳланади. Ўзувчилар ижодидаги бир хил хусусиятларнинг адабиётдаги умумлашган кўриниши мазкур адабиётдаги услублар бирлигини ва ранг-баранглигини келтириб чиқаради.

Шунинг учун ҳам ўзувчи услубини характерлаш, адабиётдаги услублар йўналишини аниқлаш ҳаминша маҳорат масаласи бўлганлигидан доимо адабиётшуносликнинг диққат-этиборини тортиб келади. Услуб тушунчасининг низоҳатда кенг маъно хасб этиши эса унинг атрофидаги баҳсларнинг давом этишига олиб келади.

Ajinkaz aif'ndag'i NAFI
Informaziyaliq ma'mur xizmat

INVENTAR N. 55045

Кўринадики, услуб фақат ёзувчининг индивидуал почерки ёки адабий приёмлар йиғиндиси эмас, балки анча кенг маънодаги эстетик категорияга киради.

Шунинг учун ҳам биз мазкур китобчада услубга доир барча масалаларни қамраб олиш имкониятига эга бўлмаганлигимиздан фақатгина портрет ва пейзаж яратишдаги ёзувчи маҳорати, персонаж тили ва ёзувчининг қаҳрамонга муносабати каби айрим масалаларининг аниқлиниши мақсад қилиб қўйдиқ.

Ана шу масалаларни ҳал этишда А. Қодирий, Ойбек, А. Қаҳҳор ва С. Аҳмад каби санъаткорларнинг асарлари текшириш объекти қилиб олинди.

ПОРТРЕТ

Бошқа бадний-тасвирий воситалардек портретнинг ҳам асарда ўз ўрни ва вазифаси бор. Портретга ажратилган ўрин, юкланган вазифа — ҳаммаси ҳам бир маънига, маълум бадний қонунга бўйсундирилган бўлиши шарт. Портрет ўз-ўзича, ўз ҳолича, ҳамма нарсадан устун туриши, умуман асар йўналиши билан боғланмаслиги мумкин эмас. Унинг ўрини ҳам, вазифасини ҳам асосан ёзувчи белгилайди. У истаса, қаҳрамон характерини чизишда портретга етакчи ўрни ажратади, истаса, портретга бутунлай эътибор бермайди. Бу ёзувчининг стили — у ё бу бадний приёмга мойиллиги билан ҳам изоҳланади. Лекин автор «ихтиёри» ҳам маълум даражада нисбий, тарихий тушунча: ҳеч вақт асарда портрет ўз-ўзича, вазифасиз бўлмайди. Вазифа ҳам ҳар бир даврда, ҳар санъаткорда бир хил бўлган эмас.

Кишининг ташқи қиёфаси (тор ва кенг маънода) севги-муҳаббат, тарбия, одат ва ахлоқ масаласи каби нисбий тушунча бўлиб ҳар бир даврнинг, ҳар бир халқнинг, миллатнинг: ҳар бир ёзувчининг ўз қарашлари, тушунишлари бор. Бу кунги тушунилган портрет, тасвирига келгунча катта тараққиёт босқичидан ўтди. Юнон санъати, Уйғониш даври адабиётининг ҳам ўзига хос қарашлари, гузаллик критерийси, тушунчаси бўлган, нисон кўринишига бўлган муносабат ўз даври талабларидан келиб чиққан. Бошқача қилиб айтганда, нисон ва унинг қиёфаси ўз даврининг ифодачисига айланган.

Бир неча йиллардан бери томошабинларга манзур бўлиб келаётган француз киноартисти Жан Марэнинг ўзи ҳақида айтганлари юқоридаги фикрга характерли далилдир.

«Назаримда, менинг ташқи қиёфам даврининг ўткинчи, ўзгарувчи ва ноаниқ дидига мос тушди ва давр уни қандайдир бир вақт орасида қайд этиб, унга сайқал бер-

ди. Бошқа бир замонда у мени рад этиши эҳтимолдан ҳоли эмас¹.

Ҳозир ҳам турли савияда, тараққиёт босқичида бўлган халқнинг гўзаллик тушуничаси турличадир.

Рус адабиётида яратилган ажойиб гўзаллар орасида ҳоллик аёлини учратмаймиз — ҳол руслар учун чиройлик белгиси бўлмаган. Худди шунигдек, «Ой образи на рус фольклориди ва на рус классик поэзиясида гўзаллик рамзи сифати кўринади»². Шунинг учун биз бирор гўзал юзининг ойга ўхшатишга тасвирини рус ёзувчилар ижодида деярли учратмаймиз.

Ҳозир Африкада ишовчи баъзи қабила аёллари орасида баданини куйдириб турли шакллар чизиб гўзаллик саналади.

«Юз ва бадани раиғ-баранг бўйш, баданини тилиб безак тушириш, ғалати соч кўринишлари ва тақинчоқлар бизларга ғайри табиий туюлади, уруччилик жамияти аъзолари учун эса ҳақиқий гўзаллик ана шуларда намоён бўлади...»³.

Инсон доимо гўзалликка нитилган, ҳамма нарсадан гўзаллик ахтарган. Санатда, адабиётда инсон гўзаллиги, аёл гўзаллигини куйлаш, тасвирлаш, айниқса, Шарқ халқларида юқори чуққига кўтарилган. Халқ ижодида, фольклорда ёр гўзаллиги, ҳаммани ҳайратга солувчи чиройи масаласи алоҳида, таърифларга сазовор бўлган. Шарқ классикларининг, Навоий асарларини ўқиганимизда ёрининг ташқи қиёфаси тасвирини биринчи даражада қўйилганини кўриш қийин эмас. «Ёрининг гўзаллигини макташ, унинг бевафоллигидан зорланиш, севгисига содиқлик гавалнинг доимий темаси бўлиб, адабиётда авлоддан-авлодга ўтиб келар эди»⁴. Навоийга, умуман Шарқ поэзиясига хос анъаналардан бири—ёрининг ташқи гўзаллигини идеаллаштириш масаласидир. Ёрининг холи, сочу, кўз ва қошлари, оғзи, кинриги тасвири Навоий ғазаллари тематикасининг характерли хусусияти бўлган.

¹ И. Янушевская, В. Демьян, Жан Марз, Человек, актер, миф, маска, 1969, М., Изд-во «Искусство», стр. 6.

² История русской литературы Узбекистана, Ташкент, Издательство «Фан», 1967, стр. 162.

³ Ўтқиқод, кийин-бош, гўзаллик, «Фан ва турмуш» журнали, 1969, № 9, 22—23-бетлар.

⁴ А. Ҳайитметов, Навоий дариқаси, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1961, 171-бет.

Шоирнинг ҳол темасига бир неча бор қайтгани ва бу унинг сеvimли образларидан ҳисоблангани маълум. Навоий ўз достонларида Лайли, Ширин ва Дилоромлар ҳуснини таърифлашда шундай сахийлик кўрсатгани, уларнинг ошиқлари Фарҳод ва Мажнунлар ўз маъшуқалари билан учрашганларида ҳушларини йўқотганлар. Классик традицияга кўра, «Ёр образининг биринчи специфик хусусияти ва энг муҳим томони унинг гўзаллигидир. Шу гўзаллик ёрининг энг асосий мазмунини ташкил этади»⁵. Табиат яратган реал гўзал нарсалар ёр олдидида хикоятланганлар.

Шундай позициядан келиб чиқиб, санъаткор ҳушламатган — ўзида ёмонлиқни мужассамлаштирган персонажлар ўта хунук, кўринишда инсонга хос бўлмаган қандайдир чизикларга эга бўлган. Ёсмон, Ялмоғиз кампир типдаги бу традицион образларни халқ достонларида, классиклар асарларида учратамиз.

Классиклар асарларидаги «ёр образининг ғоявий моддиятини унинг ташқи гўзаллиги орқали очишга»⁶ бўлган нитилишини биз шу анъаналарда тарбияланган Абдулла Қодирий асарларида ҳам кўраимиз. Бундай бўлишининг ўз тарихий сабаблари, чуқур илдизлари бор, албатта. Чунки Абдулла Қодирий янги даврда ўзбек адабиёти тарихида биринчилардан бўлиб, ҳозирги маънода тушунилган замонавий прозага мурожаат этар экан, даствавал ўз адабиёт традицияларига суянган.

Абдулла Қодирий ижодида романтик руҳ сугорилган ўзбек, умуман Шарқ классиклари асарларининг таъсири катта бўлган. У янги давр муҳаббат достонини яратишни ўз олдига вазифа қилиб қўяр экан, унга ўтмиш анъаналар таъсири етакчилик қилиб туради. Абдулла Қодирий ижодида, шу жумладан, «Ўтган кунлар» да ҳаётини «кўтариб тасвирлаш», романтизм кучли экани текширувчилар томонидан қайта-қайта таъкидланиши бежиз эмас. «Романтик кўтаринкилик, айниқса бош ижобий қаҳрамонлар бўлган Отабек билан Кумуш образларида, уларнинг ўзаро муносабатларини тасвирлашда жуда кучлидир. Умуман, характерлар тасвирида ҳам Абдулла Қодирий кўпроқ романтик мактабга хос приемлардан фойда-

⁵ Ушма асар, 175-бет.

⁶ Ушма асар, ўша бет.

ланади»⁷. Буни биз бадиний-тасвирий воситалардан бўлмиш портрет яратишда киши кўринишига бўлган талабда ҳам кўрамыз.

Абдулла Қодирий яратган Кумуш портретини, унинг ташқи кўриниши тасвирини бир сўз билан қисқа қилиб айтиб бериш қийин. Чунки ёзувчи бу портретни «тасвирламаган», балки чизган. Ёзувчи идеали бўлган, унинг бутун фикри-зиркини банд этган Кумуш ташқи жиҳатдан шундай мукамалки, унга бирор қўшимча тасвир қўйиш ортиқча бўлур эди.

Кумуш образи шак-шубҳасиз ўзбек прозаси кашф этидир. Бу кашфиёт манбалари классик адабиётга, халқ оғзаки ижодига бориб тақалади. «Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсинда ҳам шу янги даврнинг янгилликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, романчилик ва ҳикоятчиликларда ҳам янги асарлар яратишга, халқимизни шу замоннинг «Тоҳир ва Зухра» лари, «Чор дарвини» лари, «Ҳарҳод ва Ширин» ва «Баҳромғўр» лари билан таништиришга ўзинида мажбурят ҳис этимиз»⁸. «Ўтган кунлар» романининг сўз бошида унинг муаллифи томонидан айтилган бу сўзлар Абдулла Қодирий ижодини таҳлил қилишга, роман жанрининг шаклланиш манбаларини белгилашга, бу соҳадagi иланишлар ҳақида фикр юритишга ёрдам беради. Ҳозирги маънода тушунилган ўзбек адабий прозаси жанр сифатида фақат совет давридагина янги воқелик талаби билан шаклланган ва ривожланган. Лекин бутун бир жанр яратилишини фақат давр талаби билан, ёки бирор адабиёт таъсири билан боғлаш тўғри бўлмаса керак. Чунки Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» нинг дастлабки парчалари 1922 йилда ёълтон қилинган эди. Революция галаба қилганига энди 5 йилгина бўлган, рус адабиёти ҳали кенг планда ўзбек китобхонларига етиб келмаган эди. Ўзбек прозасининг яратилиши ва шаклланиши тарихини кўрсатувчи манбалардан бири бой классик адабиёт ва бой халқ ижодидир. Абдулла Қодирий ижоди, асарлари бу фикрнинг тўғри эканини исботлашга бой материал бермоқда.

Абдулла Қодирий классиклар нздан кетиб — яхши одам чиройли, ёмонлар хунук деган қарашни қабул қилди ва асарларида тўла татбиқ этди. Кумуш ва Отабек севгилилари Лайли ва Мажнунлар, Фарҳод ва Ширинлар каби бир-бирларини биринчи кўришларидан бошланди ва умрларининг охиригача давом этди, фожиали туғди. Абдулла Қодирий ўзбек халқининг яқин ўтмиши материалига мурожаат этар экан, илгор позицияда туриб, янги давр кишии сифатида таъинланган материалга ёндашди, қаҳрамонлари кўринишига ҳам шундай муносабатда бўлди. Классиклар асарларидан илҳомланган Абдулла Қодирий улардан энг яхши томонларини ўрганди ва уларни ривожлантирди. Юқорида айтиб ўтганимиздек, Кумуш Лайли ва Ширинлардаги мукамалликка эга. Лекин шу билан Кумуш улардан бошқача. Агар Лайли ва Ширинлар портрети — кўриниши бўлсалар (уларда аёлни чиройли қиладиган ҳамма нарса бўлса), Кумушда ҳам шундай белгилар — чизиқлар бор. Бу чизиқлар Кумушнинг «ёзуники», унинг индивидуал портрети ташкил қилган. Хулоса қилиб айтганда, у умуман чиройли эмас, балки конкрет ўзинигина хос портрет чизиқлар билан таъминланган. У чин маънодаги реалистик образдир.

Абдулла Қодирий ўз қаҳрамонини обдан кўриб, бутун тавсилотлари билан эринмасдан чизди, персонажларнинг қалбига чуқур кириб боради. Уларнинг кундалик ҳаётлари, чуқур муҳаббатлари билан ўқувчи ҳамфикр, ҳамдард.

Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» романида ўзбек халқи ҳаётидан шундай бир даврни олдикки, бунда аёл ҳусни, ташқи қиёфаси тақдирини белгиловчи асосий омиллардан эди. Феодализм ниҳоят авжига чиққан, инсон қадри пул, бойлик билан ўлчанган, унинг тақдирини эса, айниқса аёл тақдирини туран тасодифлар билан боғланган эди. Ҳукми сурган жамият аёлни, унинг ҳаракат доирасини чегаралаб қўйди, ундан ҳақ-ҳуқуқ билан бирга мустақил фикрлашни ҳам олиб қўйди, унинг инсониятга фойда келтириши мумкин бўлган қобилиятини ниҳор этди; ундан қилинадиган талаб ҳам кўп эмас эди. Жамият унинг вазифасини ҳам, бурчини ҳам чегаралаб қўйди, уй ичидан чиқармади. Унинг учун бошқалар ўйлади, тақдирини бошқалар ҳал қилди. Хотин-қизларнинг

⁷ «Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки», II том, Тошкент, 1962, 187-бет.

⁸ А. Қодирий, Ўтган кунлар, ЎзССР Давлат бадиний адабиёт нашриёти, Тошкент, 1968. Бошқа нисоллар ҳам шу нашрдан олинган.

бурчлари шундай чекланган экан, ҳаётда уларнинг ақли ва қобилияти инобатга олинмас экан, ҳаётдан бутун чет-латилган экан, буларнинг ҳаммасини унинг ташқи кўриниши, уйдагиларга сўзсиз итоати тўладириши керак эди. Кумушни Тошкентда кутиб маросими: ҳамма тўпланганлар марғилонли келинининг таърифини эшитган, лекин ҳеч ким унинг хулқи-атвориини, ақлини билмайди. Кумуш эшикдан кўриниши билан «кутиб турган хотинлар, Моҳира ойим, Хушрўй ва Ҳанифалар Кумушни кўрган он бир-бирларига қарашиб лабларини тишладилар...» (306-бет). Шу ҳаракат жуда кўп маънони билдиради. Кумуш Зайнабдан чиройли, Зайнабнинг ҳаёти энди қандай бўлди экан? Кумуш фақат чиройли эмас, балки ақлли ва одобли. Бу фазилатлардан ҳали беҳабар бўлган Зайнаб қариндошларининг тинчлиги бузилишига асос — чиройлиликни ўзи катта фазилат деган тушунанинг улар онига мустаҳкам сингishiда ҳамдир. Рўмо («Мехробдан чаён») тақдирини ҳам ҳусни ҳал қилай деб қолди. Худоёрга эшикма-эшик санғиб, қиз қидириб юрган аёлларга қизининг чиройли бўлиши етарли эди. Бошқа ҳамма нарса — таланти, қобилияти, тарбияси бу асосий фазилатга — ҳуснига иловадек бўлиб кетаверади. Ёзувчи Кумуш ва Раёнони чиройли қилиб тасвирлар экан, бу фазилатига уларнинг ўша давр кишиларига, аёлларига камдан-кам муассар бўладиган олий туйғу — муҳаббат ҳам адо этади. Гарчи Кумушнинг муҳаббати бирмунча пассивроқ бўлса ҳам, бу туйғунинг унда пайдо бўлиши унинг ҳуснига ҳусн қўшади. Ёзувчи Кумуш тарбияси, яшаш шароитидан келиб чиқиб муҳаббат масаласида унинг фаолиятига ақливалки киритмаган.

Муҳаббат ор деб тушунилган у даврда бу туйғу ахлоқ қоидаларига ёт бўлган. Ахир, Кумуш тасодифан кўриб севиб қолган йигитнинг ким эканлигини билиш у ёқда турсин, ўз кечинмалари ҳақида бирор кимсага оғиз ҳам очмади. Абдулла Қодирий пассив, тақдир ҳал бўлаётган вақтда ҳам бирор муносабат билдирмаган (кўз ёшларини қизларининг турмушга узатилиши олдидати табиий ҳолати деб қараш одат тусига кириб қолган) Кумуш ҳаракатларини маъқуллайди. Ёзувчи ўз қарашларини очикдан-очик билдирмаган бўлса ҳам, Кумушга нисбатан, унинг ҳаракатларига — тасодифан кўриб ҳаёлини, қалбини, борлигини банд этган олий туйғун яширишга

ўйироз билдирмаслиги, буни давр камчилиги сифатида таъкин қилмаслиги ёзувчинини истаса-истамаса Кумуш тарбиясини маъқуллашга олиб келади. Чунки ёзувчи аёллардаги ҳаёни, одоб-иффатни улуглар экан, бу тушунчаларга маълум даражада эскича назар билан қаратган. Отабекчи? Ў ўз даврининг илгор кишиларидан — у оладиган хотинини кўриб, билиб уйланиш тарафдори. Лекин у ҳам ота-она орузси деб иккинчи марта, ўзи истамганини қолда, уйланишга мажбур бўлади. Ёзувчи севибли, чиройли, ақлли қаҳрамони Отабекнинг иккинчи марта уйланишига қарши бўлса ҳам, унинг ота-онаси истагига қарши тура олмаганини, ўз сўзини ўтказа олмаганини ёқлайди. Отабек ҳам чиройли, ақлли йигит. У ҳам ўз даврининг фарзанди — қарашлари ўз даврига нисбатан прогрессив бўлмасия кўп масалаларда, чунончи ўз тақдирини ҳал қилишда ота-она орузсига тескари тура олмади. Қаҳрамонлардаги пассивлик, ўз бахти ва саодати учун кураш, сўзини ўтказиш, орузларини амалга оширишдаги маълум пассивлик давр билан, анъаналар билан боғлиқлиб кетади. Отабекнинг бошқа иложи йўқ, ёзувчи Отабекнинг иккинчи уйланишига сабабчи бўлган онаси Ўзбек ойимни доим фаш қилиб туради, унинг оналик ҳуқуқини суниётимод қилишини таъкидлаб туради. Шундай қилиб, гўзал Кумуш ва Отабекнинг янада чиройли бўлишларини ёзувчининг уларни ўз даври фарзанди эканини таъкидлашда ҳам кўриш мумкин.

Романда асосий қаҳрамонлар ҳам ва бошқа персонажлар ҳам тасвирий йўл билан яратилади. Умуман, асарга хос характерли томон — ундаги воқеалар ҳам, қаҳрамонлар ҳам ёзувчинини ҳикоя қилиши орқали яратилди. Бутун асар воқеаларининг берилиш тартиби, оҳанги мана шу принципга бўйсундирилади. Ёзувчи Отабекни воқеаларга аралаштирар экан (бу бошқа ҳамма образларга ҳам тааллуқли), аввал унинг кўринишини тасвирлайди: «...оғир табиятли, улуг гавдали, кўркам ва оқ юзли, келишган, қора кўзли мутаносиб қора қошли ва эндигина мурти сабз урган бир йигит!» (5-бет). Бундан кейин Отабекнинг портретига қўлда мурожаат этилмайди, лекин унинг кўркам эканлиги, бир кўрган одамга маъқул тушишига ҳақида гап кетади. Қутидорга ҳам, унинг оила аъзоларига ҳам Отабек маъқул тушади, лекин уларнинг кўзи билан Отабек портрети деталлаштирилмайди. Улар Отабекни, умуман, бутунлигича кўра-

дилар ва у кўрувчиларга маъқул тушади. Отабекларнинг тўйи куни «...маҳалла кишилари бир-бирларини туртишиб — тузук-тузук, кўёвликка аригундек, чакки чаккига тушмабди; олма-ю анор!» дейишдилар. Томда кўёв кутиб ўтирган хотинлар орасида Офтоб ойининг эгачиси ошиқчи синглиси ёнига тушди-да: «Офтоб, дарров исиріқ ҳозирла, кўёвнинг ёмон кўздан ўзи асрасин!» деди. Кутидор эшик остида қўл қовиштириб меҳмонларни кутиб олади, ер остидан кўёвни қўз қирини ташлаб, кишига сездирмай ўзича кулимсираб қўядилар» (55-бет).

Ёзувчи Отабекнинг ҳусидорлигини таъкидлаб турувчи муҳит яратлади. У қаерда бўлмасин, ким билан бўлмасин, албатта воқеа марказида бўлади ва атрафдагилар эътиборини ўзига торттиб туради. Кумуш портрети ҳам ёзувчи томонидан чизилди. У воқеа марказига яқин экан, албатта ундаги чиройлилик белгиси таъкидланиб борилади. Кумуш қандай ҳолатда бўлмасин, қандай руҳий кечинмалар уни банд этмасин, барибир у гўзал. Ёзувчи Кутидор онласи билан бирма-бир таништирар экан, навбат Кумушга келади. «Унинг қора зулфи пар ёстиқнинг турли томонига тартибсиз суратда тўзғиб, қуюқ жингалак киприк остидаги тимқора кўзлари бир нуқтага тикилганда, нимадир бир нарсани кўрган каби... қоп-қора қамон, ўсиб кетган нафис, қийқ қошлари чимирилганда, нимадир бир нарсадан қўнган каби... тўлган ойдек ғуборсиз оқ юзи бир оз қизилганга айланганда, кимдандир уялган каби... Шу вақт кўрпани қайириб ушлаган оқ кўллари билан латиф бурнининг ўнг томониде табиатнинг ниҳоятда уста қўли билан қўнديلрилган қора холини қашиди ва бошини ёстиқдан олиб ўтирди. Сариқ рупоқ атлас қўйлакнинг устидан унинг ўртача кўкраги бир оз кўтарилиб турмоқда эди. Туриб ўтирган, бошини бир силкитди-да, ижирганиб қўйди. Силкинниш орқасида унинг юзини тўзгилан соч толалари ўраб олиб жонсиз бир суратга киргизди. Бу қиз суратида кўринган малак Кутидорнинг қизи — Кумуш биби эди!» (27-бет). Бу ердаги тасвир «соф» эмас, балки ўқувчи уни биринчи марта ташқи кўриниши билан фикрини нимадир банд қилганидан хабардор. Кейинчалик маълум бўлишича, у ошиқ эди, Кўнглига муҳаббат ўтини ёққан, хаёлини ўтирлаган йигитнинг кимлигини билмайди, танимайди. Шундай қилиб, ёзувчи Кумушнинг кўксини муҳаббат қоплаган ҳолда асар воқеаларига олиб қиради. Кўрини-

ши орқали, ҳолати орқали унинг ички кечинмаларига, хаёлини аллақандай нарсалар банд қилганига ҳам имо қилиб ўтади. Ёзувчи Кумуш кўринишини унинг ҳаракатида кўради.

Кумушнинг кўргулиги жуда кўп бўлди. Кўп руҳий кечинмалар Кумуш кўринишига таъсир этмай қолмас эди. У Отабекка узатилаётганини билмасдан кўп озор чекади: «Кўп йиғлаганликдан кўзлари қизарган, қовоқ-қалиби шишган, юзлари бўртган эди» (48-бет). Аммо бу ўзгаришлар унинг ҳусини, латофатини бир зарра ҳам камитмади, балки «ўн қайта оширган»ни ёзувчи таъкидлайди. Чуқур руҳий кечинмалар Лайлини ҳам дардга чалиб қўйган бир вақтда Алишер Навоий унинг жуда ҳам гўзал бўлиб кетганлигини ажойиб мисраларда тасвирлаган эди.

Кумуш ташқи қиёфасининг тасвири унинг ички кечинмалари тасвири билан қўшилган вақтда А. Қодирий маҳорати ниҳоятгина етди. Кумушнинг тўйи куни. Унинг ҳасратининг чеки йўқ. Ёзувчига Кумуш бахтининг асосий сабабчиси Отабек керак бўлиб қолади: «Нега десангиз, у келсин эди-да, севганини бир кўрсин эди» деб ёзувчи Кумуш ҳусини унинг ҳолати билан тасвирлашга ўтади.

«Отабекнинг психологик ҳолатлари ҳар хил йўللار, чека воситалар билан бошқа шахслар қисмати билан қиёлаш (уста Олим қиёяс), қуй-музика воситалари билан тасвирланган бўлса, Кумушнинг психологик ҳолатлари бевосита йўллари билан ундаги портрет ўзгаришларини чизиш йўли билан акс эттирилади»⁹.

Абдулла Қодирий маҳоратининг «сир»и шунда ҳамки, у ҳар бир характер ва образнинг моҳиятидан келиб чиқиб унга мос келадиган тасвирий воситалар танлаган.

Отабек ўз ташвишларига берилиб, уйда ўтирмайди, нималар биландир банд бўлади, қаерларгадир боради, кимлар биландир учрашади. Бу жиҳатдан ҳам Кумушга қийин. Дардини ичига солади, бу эса унинг кўринишига таъсир этмай қолмайди.

Кумуш қисқа умр кўрди, лекин шу қисқа умр турли кечинмалар билан тўлди. Севгани билан энди топишиб бахтли бўлган Кумуш, хиёнат натижасида Отабекдан ажратилди. «Ўрта эшикдан Кумушбиби кўринади. Бу-

⁹ М. Қўшжонов, Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1966, 60-бет.

рунги тўлалиги кетиб, озгинланган ва лекин бу озгинлик унинг ҳуснига камчилик бермай, билмакс юқорилабган. Камон қошлари ортиқ мавж уруб ўзини кўрсатган, бир оз бота тушган шаҳло кўзлари тагин ҳам тим қоралик, тагин ҳам нурилик касб этган эдилар. Бу кунги совуқда қарши кийиб олган совсар пўстинининг ёқалиги кишининг ҳасадини орттириб, нафис бағбақаларини ўпиб ётар эдилар. Бироқ унда бир камчилик бордек кўринар эди: шаҳло кўзлар бурунгидек ўйнаб турмас ва сўнг чекидаги бир оғирлик билан ҳаракатланар эди. Бир томондан қараганда оғирлик-да унга бир олийлик, улугворлик бағишлагандек» (205-бет). Кумуш билан боғлиқ бўлган воқеаларда унинг ҳусни албатта қандай йўл билан бўлмасин тақкидланади. Икки йиллик айрилиқ нихонисига етай деб қолди. Кумуш Отабекдан хабар топди. «Шам қаршисида қизарган шаҳло кўзлари, ёш билан синган жингалак киприклари, чимирилган тўсдек қора қошлари уни аллақандай бир ҳолга қўлган эдилар» (258-бет). Ёзувчи Кумуш ҳаракатида, қарашларида рўй берган ўзгариш маъноларини тасвирлаб ўтирмайди, балки қандайдир ифодасиз қийин бўлган бир ҳол эканини таъкидлайди: «Кумушнинг кўзидеки бир турли гитиллаш бор эди» (366-бет). «Айтинг ҳозир! деди ва жоду кўзини аллақандай ҳолатга қўйди» (317-бет). Хулоса қилиб айтганда, Кумуш нима қилмасин, қай кайфиятда бўлмасин, у чиройлик. Унинг кўринишида рўй берадиган ҳар бир «ҳаракат» ҳам катта мазмун билан, кўтаринкилик билан таъминланади. Кайфиятида содир бўлган оний ўзгаришлар ҳам юзиде, юз ҳаракатларида, кўзларида ақс этиб туради. Отабекнинг набатдаги Марғилонга келишидан мақсад ота-онасига берилган ваъдани бажариш — иккинчи уйланишга розилик олиш эди. Кумушнинг «ер остидан секингина бир кулиб» боқishi «Отабекда ажиб бир ниқилоб ясаган эди... Кумушнинг ёлғиз шу бир кулиб қарашин» Отабекнинг бундан кейин Тошкентга бормаслик, ота-оналарининг орзуларини амалга оширмаслик қарорига келтирди. Ёзувчи кулиб боқish мазмунини таҳлил қилмайди. Буни Отабекка қилган таъсиридан уқиб олиш мумкин.

Асардаги ҳамма ажойиб қаҳрамонлар чиройли, ёқимли қилиб тасвирланган. «Мирзакарим исмли қирқ бешаллик ёшлар чамасида, қора қош, қора кўз, кўркам юз, яхшигина кийинган бир киши...» (12-бет). «Таңчаннинг икки биқинида икки хотин—булардан биттаси ичидан атлас

куйлак, устидан одми хонатлас гуппи кийган, бошига оқ даканани хом ташлаган, ўттиз беш ёшлар чамали гўзал, хушбичим бир хотин. Юзидан мулоиймлик, эрига итоат—тўғрилик маънолари томиб турган бу хотин Кутидорнинг рафиқаси—Офтоб ойим» (26-бет). Юсуфбек ҳожи ҳам «...тўла кўркам юзли, катта малла кўзли, узун мош-гурунч соқолли мулланамо бир зот...» (79-бет).

Романдаги Кумушдан кейинги чиройли аёл Саодатдир. Биз юқорида қаҳрамонлар портретини асосан ёзувчи томонидан чизилишини таъкидлаб ўтган эдик. Саодат образи тасвиринда эса бу принцип ўзгаради. Ёзувчи асар воқеасига Саодатни уста Олим ҳикояси орқали олиб киради. Асарда Саодат ўз-ўзича эмас, балки уста Олим ҳаётида ўйнаган роли билан аҳамиятли. Саодат уста Олим қарашлари, муносабатлари таърифи орқали талқин этилади. Объектив жиҳатдан Саодат уста Олим таърифлаганичами, йўқми буни тасдиқлаш шарт эмас. Саодатни биринчи марта кўрган уста Олимга у маъқул тушди, нимаси биландир унга таъсир этди. «...қизининг гуноҳсиз ўйнаб турган қора кўзлари, қизил олмадек тарам-тарам юзлари» кўз ўнгиде туради; «...унинг қошини, кўзини, тусини, қўғирчоқдек қаддини» эсидан чиқари олмайди. Саодатда бу чизиклар бор бўлганими, бу аҳамиятсиз. Ҳамма гап уста Олим Саодатни шундай кўрганида, шундай эслаб қолганида. Биз шунини тўғрилигига ишонамиз. Бу портрет нихоят субъектив, кўрувчида шундай таассурот қолдирган. Уста Олим ҳаёти, унинг севги дostonи Отабекка кучли таъсир этди. «Отабек эртаги намозга турганда кўзи Шамшодбекнинг базмидан азонда қайтиб келиб, донг қотиб ухлаб ётган Сайфига (Саодатнинг укасига) тушди. Ун беш ёшлар чамасида бўлган бу йигит ўзининг ўткир ҳусни билан Саодатдан хабар берад эди» (199-бет). Отабек шу билан уста Олим томонидан тасвирланган Саодат портретининг объективлигини таъкидлагандек бўлади. Ўқувчи Саодат билан фақат уста Олим орқали танишишга қарамай, уни сезиб қолади, уни уста Олим таърифлагандек деб билади. Бу ҳам ёзувчининг яхшилар чиройлик деган умумқарашидан келиб чиқади. Саодат билан уста Олимнинг севгиси, Саодатнинг устага бўлган чексиз муҳаббатни, содиқлиги устага унинг чиройлик бўлишини таъминлаган. Бировага яхшилик қилувчи ўзига нисбатан муҳаббат уй-

готувчи аёллар (ё йигитлар) хушук бўлмайдилар. Уларнинг қалблари бунга йўл қўймайди.

Ёзувчи хуш кўрмаган, Кумуш ва Отабек бахтларини поймаол қилган кишилар асарда ўзларининг хушуклиги, қандайдир қўпол, беўхшов ҳаракатлари, чизиклари билан ўқувчида нафрат уйғотадилар. Табиат яратган кўринишга (унга одамнинг ўзи айбдор эмас) уларнинг қилиқларидаги, гапларидаги ўхшовсизлик, ёқимсизлик, ичиқоралик қўшилиб бир бутун ҳолда умумий бир таассурот қолдиради. Отабекнинг душмани Ҳомид: «узун бўйли, қора, чўтир юзли, чоғир кўзли, чувоқ соқол, ўттиз беш ёшларда бўлган кўримсиз бир киши эди» (6-бет). Ёзувчи портретнинг объектив тасвирини бериб, охирида умум ҳукмини чиқаради. «...Унинг ҳосилдан йиртқичлик, бир гуноҳсининг устига ҳужумга қўйрилган ваҳшийлик белгилари кўрилуру эди» (60-бет). «Ўзининг қиёфасига яраша кўрқинч йўллар излар» эди у (59-бет).

Ёзувчи жоқалар давомида «худо яратган» қиёфани ўзгартиришда инсоннинг ички мазмуни ҳам катта роль ўйнашини кўрсатади. Ҳомид ниятларининг ифлослиги ташқи қиёфасига ҳам таъсир этган бўлиб, унинг юзида акс этиб туради.

Ҳомид режаларини амалга оширишда унга ёрдам берган «Жаннат ердан бичиб олгандек пак-пакана, бурни юзи билан баробар, деярли теп-текис, кўзи қоққан қознқ ўридек чуп-чукур, озги қулоғи билан қошиқ солишар даражада катта, юзи қирқ йиллик оғриқлариникидек сап-сарик, қирқ беш ёшлар чамасида бир хотин эди» (164-бет). «Йигит отини тут ёғочига боғлаб, уйга томон юрган ҳам эдики, бурчақдаги хароба уйдан ўзини тузатиб, ўқувчининг Кутидор ҳовлисида кўргани, пакана хотин гўё оналарнинг «эниёдош алвасти» ларидек хушук қиёфатда йигитга қараб югуриб кела бошлади» (171-бет). Бу хотиндан тутилган ўғил қаёққа борар эди. «Йигирма икки ёшлар чамасида бўлган бу йигит сариқ танли, укиннинг кўзидек қақчайиб ўйнаб ва ёниб турган қизил кўзли, юзига парчинлангандек юза (пучуқ) бурунли, манглайи қанча ташқарига ўсиб чиққан бўлса, юзи ўшанча ичкарига кетган, қисқаса, вақтсизроқ яратилиб қолган бир махлуқ эди» (170-бет).

Энди Зайнабга келайлик. Зайнаб ҳам ўз даври қилари сингари эрга кўрмасдан, танимасдан тегди. У эри Отабекни севиб қолди. Нима қилсин? Унда нима айб,

Вундай қараганда Зайнабни қўпда айблаб ҳам бўлмайди. Лекин ёзувчи Зайнабни маъқул кўрмайди. Чунки у ўз тақдирига таян бериб, эри ва Кумуш муҳаббатларидан «наҳомлашиб», уларга шаронт яратиб бермайдди. У эрини рашк қилади, нима бўлса ҳам уни ўзи билан сақлаб қолгиси келади. Агар ёзувчи Отабекнинг иккинчи марта ўғиланишига Кумушнинг розилик беришини унинг фазилат сифатида таъкидласа, Зайнабнинг Отабекка бўлган муҳаббатига ғайирлик қилади. Зайнабга нисбатан бўлган ёзувчидаги мураккаб муносабат унинг ташқи қиёфасини тасвирлашга ҳам таъсир этган. Лекин ёзувчи Зайнабни хушук қилиб ҳам беролмайдди. Чунки бундай қилиш воқеалар мантиғига тўғри келмас эди. Ўзбек олим ягона ўғлига қиз қидиран экан, албатта кўринишига бефарқ қарамаслиги ўз-ўзидан маълум. Шундай экан, Зайнаб кўринишига бўлган муносабатда маълум мураккаблик келиб чиқади.

«Ўтган кунлар» Абдулла Қодирийнинг, умуман ўзбек совет адабиётининг биринчи йирик прозаик асари эди. Шунга қарамай, у жуда муваффақият қозонди — ўзбек адабиётининг классик асарига айланди.

Катта тажриба орттирган ёзувчи бир неча йилдан сўнг «Меҳробдан чаён» асарини яратди. «...Менимча, «Меҳробдан чаён» «Ўтган кунлар» га қараганда китобхон кўнглига яқинроқ ўтиргандек,—деб ёзади «Меҳробдан чаён»нинг ёзилиш тарихидан» мақоласида Ҳ. Қодирий,—ва унинг сабабларини «Меҳробдан чаён» да баъзи жиҳатлардан сарбоблик, жиддийлик сезилса, муаллифда ўсинч, камолот кўрилса ажаб эмас...»¹⁰ деб билди. «Меҳробдан чаён»нинг бутун мундарижаси ёзувчи ўз дунёқарашида ва тарихий тасвир этишда бир неча поғона баландга кўтарилганлигини намойиш этади»¹¹. Абдулла Қодирий ижодида реализм янада чуқурлашганидан далолат берувчи бу асарда портрет яратиш масалаларида ҳам ёзувчи позициясида бирмунча «прогрессив» томонлар кўринди. Бизнингча, «Ўтган кунлар» да эртакнамо элементлар бор эди. Отабек ва Кумуш севгида романтик бўёқ, ҳис-ҳаяжон жуда kuchли эди. Ёзувчи амавалтидек чиройиллиқни киши фазилатига қў-

¹⁰ «Шарқ юлдузи», 1968, № 2, 174-бет.

¹¹ И. Сулейманов, Абдулла Қодирий ижоди ҳақида, «Ўтган кунлар», Тошкент, Ўзлаббийнашр, 1958, 17-бет.

шади, лекин ижобий қаҳрамонлардаги бу фазилатларни яна бошқа томонлар билан бойитди. Кумушга (агар у ўзининг пассивлиги билан янада гўзал бўлган бўлса) қараганда Раъно анча прогрессив—актив образ. Унинг дунёқароши, атрофдаги воқеаларга, одамларга, қолаверса Аяварга бўлган муҳаббатда пассивлик йўқ. Бошқача қилиб айтганда, бир давр фарзандлари Кумуш ва Раъно образларида қандайдир умумийликдан ташқари, Раънода тийранлик, «ҳаётга» ақилиқ сезилади. Раънонинг гўзаллиги унинг бошқа фазилатларини босиб кетмайди, етакчи ўринга кўтарилмайди. Раъно шоира қиз, отасига ўз даври қизлари каби тўла итоатли. Лекин шу билан бирга отаси характеридagi камчиликларга объектив қарай билди. Ва, ниҳоят, Раъно ўз тақдирига пассив қараб турмасдан, Анварни йўлга солиб бирга шаҳардан қочиб кетади. Ёзувчи Раъно фазилатларининг кўпчилигини тасвирлаш билан «оворас» бўлиб, ҳадеб унинг портретини (Кумуш сингари) чиза бერмайди. Ахир, Раъно ўз даври учун катта жасорат кўрсатган қиз-да. «Жасур қиз» деб ўйлади Анвар. Чиндан ҳам бу жасу-рона исён хотин-қизлар томонидан Худоёрнинг ҳайвоний истагига қарши биринчи кўтарилиш эди»¹² (206-бет). Демак, Раънода ҳуснига ҳусн қўшадиган, ҳаммага ҳам муяссар бўлавермайдиган жасорат бор эди (Бу ерда Раъно ва Кумуш образларини портрет аспектида солиштириб, Раъно образини Кумушга қарама-қарши қўйиш ниятимиз йўқ. Кумуш Абдулла Қодирийнинг, шунингдек ўқувчининг ҳам севинли образи. Бу билан биз ёзувчи дунёқарашидagi ўзгариш, унинг ижодидаги реализмининг тобора чуқурлашиб боришини таъкидламоқчимиз). Моҳирлик билан аниқ чизилган Раъно кўриниши унинг ниҳоятда гўзал эканлигини кўрсатади. Ёзувчи Раъно портретини чизар экан, унинг ҳақида ўқувчи тасаввурини янада бойитиш мақсадида тасвирни майда деталлардан бошлайди. «Бизнинг ўзбекларда, айниқса, Қўқонга махсус бир тус, сариққа мойил бир тус бор. Лекин бу тусни кестириб сариқ, деб бўлмайди. Чунки биз оғриқ кишининг тусини сариқ деймиз. Зарча, зэфар туслари ҳам бунга дағаллик қиладилар. Таъбиримиз кўпол тушмаса,

бу гўзал қиз, оч раъно гулнинг тусида ёки оқ-сарик тусда яратилган эди. Аззода ўсган туқларга ҳам ҳалиги тусининг таъсири бўлади. Раънонинг сочи гунгурт-қора, яъни қуёсиз жойларда қора кўринса ҳам қуёшда бир оз сарғиш бўлиб кўринар эди. Шунга ўхшаш, Раънонинг кўзида ҳам бунинг асари кўрилади: мударварга мойнароқ жоду кўзи кишига қаттиқ қараганда, қораликдан бошқача яна бир турли қизғиш нур сочар эди. Киприк-лари остида нафис бир сурма доираси бор эди. Қоши туташ каби кўринса ҳам кўндаланг ётган икки қилич орасини нафис бир қўйилиб кўтарилиш ажратиб турар эди. Бурни ҳеч бир мунаққидга беришмаслик мутаносиб, ҳар замон уялиш табассумига ҳозир турган нафис иринларининг юқориги қисмида сезилар-сезилмас туқлар кўксарган эди. Ўзи қўзиқ ҳам эмас, ойкулча ҳам деб бўлма; кишига қулиб қараганда қизил олма осларида иккита замма равишанк шаққ ҳосил бўлар, гўё бизга чин раъно гули очилган ҳолатда кўринар эди. Соқлари жуда қуюқ, саноқсиз кокиллари орқа-ўнгини тутиб ётар, қадди узунлик билан қисқалиқнинг ўртаси, дўндик бармоқларининг жимжилоғида хина гуллари; ҳар ҳолда бу қиз ёлғиз Қўқондагина эмас, умуман Фаронанинг куйларга қўшилиб мақталатурғон гўзалларидан эди» (20—21-бетлар). Бу ерда портретга ёзувчи муносабати ҳам, ўхшатишлар, солиштиришлар орқали унинг ниҳоят реал эканини таъкидлаш ҳам бор. Ёзувчи Раъно кўринишидан олган таассуротини чизган дейиш тўғри бўлса керак. Кумуш портрети ҳам «ҳаракатда» берилган эди. Раънода эса ҳаракат кучайган—Раъно ҳолатига қараб унинг кўринишида рўй берадиган ўзгаришлар доим ҳисобга олинади. Раънонинг Кумушга ўхшаб ҳамма ҳолатларда чиройли экани тасвирланади. Хонга узатилишини эшитган Раъно ўзгариб қолади. «...икки кўзи қип-қизариб, қовоқлари олудек кўпчиган, юзида ҳам зўриқш аломати бор эди». «Шу худума фалокат бир неча кун ичида Раъно гулнинг сўлта эди, ҳатто жоду кўзлар ёш тўкишдан ҳам тўхтадилар» (194-бет).

Анвар ҳам Отабекка ўхшаш келишган йигит: у шoir-табиат бўлганлигидан Отабекка нисбатан озиқроқ «қора чивик бекасамдан ипак тўн кийган мавзуи қад Анвар биринчи қарашдаёқ кўзга дўндик ва кўксан кўринар эди. Қора сурмали кўзини» (28-бет) ёзувчи бир неча марта таъкидлайди. Анвар кўриниши ҳақида бир неча

¹² А. Қодирий, Мехробдан қаёи, Тошкент. ЎзССР Давлат билим адабиёт нашриёти (бундан кейинги минослар ҳам шу нашрдан олинган).

марта турли муносабатлар билан гапирилади, ёзувчи унинг махсус батафсил портретини яратмайди. Анварнинг ҳушмуомалалигини, ақли, одоби ҳақида у билан муомалага киришган одамлар таассуроти орқали ўқувчи хабардор бўлиб туради. Анвар портретини озми-кўпми объектив баҳоловчи ва «кўрувчи» сарой хонимларидан бири Нозикдир: «...Сурма кўйгандек оҳу кўзи бор, қизил олмадек тарағи юзи бор, энди чиқиб келган кўк майса мўйлови, Розия хонимникидан ҳам нафисроқ қалам қоши... Устига кийган бекасма тўни ўзига шундай ярашганки, биз қизлар ихтиёрсиз унга қарашдик» (124-бет). Эрак кишига бундай чиройли бўлиш мўҳим фазилат бўлмас ҳам саройда қўпол муомалали хон ва хонзодалар қўрқовида яшаган Нозик учун Анварнинг жуда ҳам маъқул тушуши—ундаги ҳайратомуз таассурот табиийдир. Анвар шоир табиатли, нозик дилли (ҳонимини туран гуллар билан беазаган) йигит. Ундаги бу фазилатлар уни ҳаётдан узиб қўймайди, балки доим кундалик ҳаёт гирдобинда бўлишга, бошқаларга ҳамдард, ҳамнафас бўлишга ундайди, бошқача қилиб айтганда, унинг муҳаббат тўла қалби инсонга яхшилик қилиш истаги билан ишайди. Анварнинг мана шу маънавий гўзаллиги ташқи портрети билан қўшилган ҳолда уни янада мукамал қилади. «Ўтган кунлар»да Абдулла Қодирий воқеаларга персонажни олиб кириш билан, биринчи навбатда, унинг портретини тасвирлар эди. Бу портретга қараб персонажнинг асар воқеалариде ўйнайдиган ролини белгилаш мумкин эди. Ёзувчи «Меҳробдан чаён»да яхшиларин чиройли, разилларин хунук қилиб бериш йўлидан бормайди. Энди яхшилар ичиде хунуклар, «ёмонлар» ичидан истараси инсиклар ҳам кўрина бошлайди. Асарда Солиҳ махдум образига анча катта ўрин ажратилган. Ёзувчи аввал Махдум ҳаёти, хулқ-атвори ва бошқа хислатлари—характер чизиқлари билан ўқувчини обдан таништириб бўлгач, «Махдум бўйчан, ола гўшт, сийрак мўй, оқ тан, истараси инсик бир домла эди. Ёши элликдан ошган, соч ва соқолида бирмунча оқлар кўринар эди. Киши билан сўзлашганда, айниқса бир нарсадан таажжубланганда, сийрак ва лекин тўғри, бақувват ўсган соқолини тутамлаб ўнг кўзини бир оз қисиб қарар» (17-бет) эди, деб тасвирлайди. Махдум асарда анча мураккаб шахс, унда «яхши» ва «ёмон» томонлар кўп. Шунинг учун бўлса керак, ёзувчи унга нисбатан «объектив»

бўлишга ҳаракат қилади. Унинг истараси инсиклигини таъ олишга мажбур бўлади. Ёзувчи Нигорхоним портретини ҳам шундай йўл билан яратади. Аввалига Нигорхоним ҳаёти, Махдум билан турмуш қуриш тарихи билан таништиргач, «Нигор ойим қисқа бўйли, писта пўчоқ, тарғил кўзли, зарча танли; юзидаги онда-сонда чечак ўринлари бўлмаганда, ҳуснор бир хотин эди» (19-бет) дейди. Нигорхоним ҳам Оғтоб ойинга ўхшаб хуш кўрган образлардан. Абдулла Қодирий идеали бўлиши бу аёллар ўз ақли, фаросати, вазминлигини, майини табиати ва эрларига тўла итлоти билан автор эътибориде бўлган. Ёзувчи буларнинг ҳуснларини батафсил тасвирлаб, таъкидлаб ўтирмайди. Лекин уларга бўлган хурматини асар руҳига сингдириб юборади. Ёзувчи ўз манфаатидан бошқани ўйламовчи, бу йўлда ҳар қандай разилликка тайёр кимсалар портретини яратар экан, улардан табиий камчиликлар ахтармайди (ҳар ҳолда одамлар онадан хунук туғилганига айбдор эмаслар). Ўзларидан «ўтган» камчиликларга урғу беради. Яъни ўз ихтиёрлари билан ўзларини турли оҳангга солган одамларга ўқувчи диққати тортилади. Масалан, пада-партиш овқат еб, беҳушов-семириб кетган одамлар ҳам ёзувчи эътиборидан четда қолмайди. Лаганбардор, тазмагир Шаҳибек (Анварнинг хон саройига ишга олинишини эшитиб) Махдумларникига келади: «домланинг орқасидан ҳарсиллаган, гурсиллаган, эллик ёшлар чамали семиз бири киши кўринади. Кўк салласи манглайининг усти билан ўралиб, ўсиқ қоши қовоғига етган бу бекнинг белидеги кумуш камари, бениҳоят ўсиб тушган қорини ююрига қўтариб туриш вазифасини адо қилар эди. Ортиқча тақаллуфни Шаҳибекнинг ўзи кўтарса ҳам, гўшти кўтаролмас эди» (30—31-бетлар). Фитначи, ўз манфаати йўлида кишини ўлимга юборишга тайёр бўлган Анвар душманлари ҳам кўринишлари билан кишида жаллод, қонхўр одамлар таассуротини қолдирмайдилар. Лекин юзларидаги айрим деталлар, портрет чизиқлари уларга нисбатан кишида нафрат уйғотади. Масжиднинг ёш имоми ва хатиб Абдурахмон: «Қора тўнли, ўттиз ёшлар чамасида рангсиз ва ёшлигига қарамасдан қуюқ соқолини баҳайбат ўстириб, бир бурдагина юзига от тўрва оingan каби бир киши эди» (58-бет). Бечора Абдурахмон ёшлигидан озорланади ва салобатли кўриниш учун соқолини қўйиб юборар экан (ихтиёрйй), бу унга хусн ба-

тишламайди. Ёзувчи ёмон кўрган шахслар «кўринишига» объектив бўлишга ҳаракат қилар экан, шу ернинг ўзида характеристика бериш орқали уларга нисбатан ўқувчида маълум муносабат туғдиради.

Катта тажриба орттирилгандан сўнг яратилган «Меҳробдан чаён» романи Абдулла Қодирий ижодида реализмнинг чуқурлаша бораётганидан далолат беради. Бу асарда ёзувчининг аввалги асарларига қараганда қаҳрамонларнинг ички дунёсига, мураккаб кечинмаларига, фикр-хаёлларга етакчи ўрин бергани сезилади. Анварлар ўз жомаролари, ташвишлари билан ҳаётга ақин турдилар. Социал ҳаёт билан шахслар тақдирини ўртасидаги «муносабатлар» анча ақин, бир-бирини тақозо қилади. Портретига, киши кўринишига бўлган қараш ҳам чуқурлашган, улар катта психологик вазифа билан таъминланган.

Характер яратишнинг ёрдамчи воситалари бўлмиш портрет тасвирининг умум асар руҳи билан боғлиқлиги, унда реалистик чизиқларнинг ақс этишини биз Ойбекнинг «Кутлуг қон» асарида ҳам кўрамиз. Ойбек ўзининг машҳур романини яратганда ўзбек адабиёти маълум изланиш даврини босиб ўтган, прозада анча кўп салмоқли асарлар яратилган эди. Абдулла Қодирий, Айний асарлари, Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» романи ва ҳикоялари ўқувчиларга етиб борган эди. Бу асарлар атрофида галлар, мунозаралар ва дискуссиалар янги давр адабиётига бўлган талабларни бирмунча белгилаб берган эди. Бой тажрибага суюнган Ойбек биричи романи билан адабиётимизда янги бир саҳифа очди. Бу асари билан Ойбек социалистик реализм методини мукаммал эгдлаганини намоиш қилди, адабиётимизни янги ривожланиш босқичига олиб чиқди.

Ойбек ақин ўтмишга мурожаат этди. Умуман, колониял даврини эмас, балки конкрет давр—революция арафаси, қарама-қаршиликлар низоёт авжига чиққан, ерли халқ ўртасида зулм, йўқсизликка қарши кайфият кучайган — тамоман лотинчилик даврини олади. Осиёишталик бузилган—мулоим, кўйдек ювош халқнинг манз-мана портлайман деб турган, омманинг революционлаштириш низоёт тезлашган бир давр эди. Мана шундай тарихий бир даврда Ойбек қаҳрамонлари яшайдилар, курашадилар. Ойбек ўз қаҳрамонлари кўринишига — портретига янги бир талаб билан ёндашади.

Ойбек қаҳрамонларида синфий дифференциация (табақаланиш) портрет тасирида ҳам акс этган. Ёлчи Отабек ва Анварларнинг ҳаммиллати. Лекин у ўз ҳаёти, дунёқарашин, савиясин, яшаш шароити ва низоёт кўриниши билан бутунлай бошқа бир олам. Ёлчи ҳам чиройли, келинган йигит. Лекин «чиройилик» термини, нимагадир Ёлчидан кўра Отабек ва Анварга ёпишади. Дарҳақиқат, Ёлчи бошқа одам. Ойбек ўтмишга мурожаат этар экан, социал тузум туғдирган, ноҳақлик, эксплуатацияни кўрсатади, давр иллатларини А. Қодирий каби очиб ташлайди ва шу билан бирга, у ҳукм сурган тузум, тартибларга қарши бош кўтарган, уни ўзгартириш йўллариини қидирган ва тоған курашувчи образини асар қаҳрамони қилиб ташлайди. Агар Абдулла Қодирий қаҳрамонлари ўз даврининг илгор кишини бўлиши билан бирга, низоёт пассив ва қўлидан бирор иш келмайдиган, давр камчиликларининг фақат кузатувчиси, таъқидчиси ва низоёт унинг қурбони бўлиб кетган бўлса, Ойбек қаҳрамони ҳам давр қурбони бўлди. Лекин унинг курашида, ўлимида оламча маъно бор, характер эътибори билан бутунлай бошқача, агар шундай дейиш мумкин бўлса, бу табарруқ ўлим бўлди. Ёлчи давр камчилигини сезибгина, билибгина қолмади, балки уни тузатишга, қўлидан келганича ўзгартиришга ҳаракат қилди. Бу билан биз А. Қодирий хизматларини камситмоқчи эмасмиз, chunki Отабекларнинг ўлими ҳам давр айбномасигага кўтарилди. Феодализм даври иллатларини очиб ташлаб, ўқувчида ҳукм сурган мажбур тартибга ва давр туғдирган феодализм урф-одатларига нисбатан ғазаб уйғуртади. Абдулла Қодирий ўтмиш феодализм системасини туғдирган ўтмиш иллатларини асосан севги-муҳаббат, оилавий масалалар орқали кўрсатишга эътибор этди. Унинг диққатида асосан хоналар, бойлар турди. Улар ичидан етилиб чиққан илгор кишилар иллатларини кўрдилар, уни таъқид қилдилар, норозилик билдирдилар. Камбағал оилалар чиқиб, ўз ақли, билими билан хон саройига хизматга кўтарилган Анвар ҳам ҳақиқий озоодлик йўлини тушулмади ва тушунишдан узоқ бўлди. Шунинг натижасида феодализм системасининг умум таъқидидан кўра, унинг айрим томонларига, камчиликларига урғу берилди. «Отабек, Анвар ва бошқалар дунё ишига ва тарихга қаттиқ боғланганлар. Лекин улар ҳали тарихга сезиларли таъсир кўрсатувчи «қаҳрамон» эмаслар ва тарихий

даврининг энг демократик ҳаракатининг фаол иштирокчиси сифатида гаадаланмайдилар»¹².

Отабекка нисбатан Анвар (қелиб чиқиши, яшаш шариони туфайли) бу жихатдан бир оз «жондирок» бўлса ҳам, ҳали синфий зиддиятлар моҳиятини чуқур, ҳар тарафлама тушуинмади, уларни қайси йўл билан бартараф қилиш йўлини билмади. Бу образлар орқали А. Қодирий улуг инсон васфи ва унинг гузал фазилатларини мадҳ этди, инсон шаъни ва инсоний принципларига зид келувчи иллатларни нафратлади, танқид остига олди.

Бу йўлда ёзувчига оилавий масалани, севги-муҳаббат масаласини биринчи планга ўтказиш маъқул тушди. А. Қодирий эътиборида асосан оилавий масала туриб, қолган ҳамма кўтарилган масала шунинг атрофига тортилади. Норозилик илгор, адолатли, инсофли хон бўлиш талабидан нарига ўтмайди. Бу ҳам ўз даври учун, тарих тараққиётининг даражаси учун маътум прогрессив характер касб этди. Лекин Ойбек «Қутлуг қон» романида кўтарган масалалари, гоёвий эстетик проблемалари билан адабиётда янги саҳифа очди. Унинг инсонга бўлган ишончи уни яратувчилик, курашувчилик қобилиятига бўлган ишончидадир. Ёзувчи инсонни улуг ишларга, тақдирини ўзи ҳал қилишга қодир деб қарайди. Бошқача қилиб айтганда, Ойбекнинг одамга нисбатан тутган позицияси унинг тарихдаги ролини юксак баҳолаш билан боғлиқдир. Ойбек қаҳрамонлари энди бундай яшаш мумкин эмаслигини биладилар ва турмушини ўзгартиш йўлларига ақллари ҳам етди. Ойбек қаҳрамонлари ҳаётининг айрим томонларини тўзатиш талабини қўймадилар, балки бутун тузумни, ҳукм сурган системани ўзгартиш керак эканлигини тушуниб етдилар. Асардаги «Йўлчи образи маълум социал шарт-шаронининг маҳсулигана эмас, балки ўзи ҳам уларни ўзгартишга таъсир кўрсатади»¹⁴.

Агар Отабек «...актив яратувчи эмас, балки пассив кузатувчи, воқеалар оқимиға ўзининг кириб қолганини ўзи сезмай қоладиган киши»¹⁵ лардан бўлса, Йўлчи ун-

дай эмас. Йўлчи ҳаёти, тақдир билан халққа, тарихга қаттиқ боғланган. У атрофда бўлаётган воқеаларни кузатувчисиғана эмас, иштирокчиси ҳамдир. Унинг энг катта галабаси зиддиятларнинг синфий эканини тушуиниш ва бу тарихий воқеаларни синфий эканини тушуиниш эса ўз ўрнида бадий-тасвирий воситаларни танилашга, уларга юкланадиган вазифаларни белгилашга таъсир этмаслиғи мумкин эмас эди. Қаҳрамонлар портретига бўлган муносабатиди ҳам шундай. Бу айниқса ёзувчининг салбий персонажларга бўлган муносабатиди аяққол кўринади. Агар Отабекнинг душманлари бўлимиш Ҳомидлардан одам кўрса, уларнинг таъқи қиёсасидан, гап-сўзидан маня-ман деб бутун борлиги, ифтоҳ қалби кўриниб турса, Йўлчи душманлари ундай эмас. Кўринишидан улар «тўғри» одамлардан ажралмайдилар, уларни кўрганларда кўрқув ҳисси пайдо бўлмайди ҳам. Чунки улар Йўлчининг шахсий душмани бўлиб қолмасдан, Йўлчлар душмани—синфий душманлар. Улар душманликларининг моҳияти чуқурлашиб кетади. Шунинг натижасида асардаги салбий персонажлар ҳам ўларининг кўринишларининг «объектив» баҳосини оладилар. Мирзакаримбой, Ҳаким ва Салимбойваччалар, Танти ва Фазлиддинлар портретлариди улар характерларининг маълум белгилари намояна бўлиб туради. Йўлчи биринчи марта Салимбойваччани кўради: «Бу йигит рангпар, қисик кўзди, қуюқ пайваста қошли, пешонаси торроқ йигит эди. Еши йигирма бешдан ошмаган бўлса ҳам, қаримсиқ кўринар эди. Унинг бошида яп-янги тагдўзи дўппи, устида чўнтакларни қопқоқди, қайтарма ёқали узун оқ жужун камзул, оёқларида ихчам янги этик»¹⁶ (20-бет). Рангпарлиғи, ёшига тўғри келмаган ажинлари доимий ичкилик, бузуқлик натижасида эмасмикан? У оқ жужун камзул устидан беқасам тўн кийган, ўрта бўйли, калалдор, қора бурама мўйловли, думоғдор, қарашлари ўткир ва тез, ёши қирққа яқин бир одам эди: «бу Мирзакаримбойнинг катта ўғли—Ҳакимбойвачча» (16-бет). Ғурур, камбағалини менсимастик, Ҳакимбойваччанинг таъқи қиёсасидан билиниб туради.

¹² Х. Ёқубов, Типик шароит ва типик характер, «Шарқ юлдузи» журнади, 1969, № 2, 218-бет.

¹⁴ Х. Ёқубов, Типик шароит ва типик характер, «Шарқ юлдузи», 1969, № 2, 219-бет.

¹⁵ М. Қўшқонов, Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати, Тошкент: «Фан» нашриёти, 1966, 66-бет.

¹⁶ Ойбек, Қутлуг қон, Тошкент, Ўздавлатшар, 1954. Бундан кейинги нисоллар ҳам шу нашрдан олинган.

Персонаж ҳолатини, муайян дақиқадаги кайфиятини сўз билан эмас, балки кўриниши, қиёфаси билан ифода-лаш аҳамият касб этади. Халқ порозилиги ниҳоясига етди, у бош кўтарди. «Ҳақимбойвачча кўзойнақ таққан, семиз бир рус амалдори билан халқдан четроқда турарди. Унинг ранги ўчган, кўзлари аллақандай нотинч, ҳаракатларида қўрқув ва асабият, ғазаб сезилади. У гоҳ жирканган назар билан халққа боқадди, гоҳ рус амалдорларига бир нимани уқдиради...» (326-бет). Бошқача қилиб айтганда, Ойбекда (кейинчалик бу приёми биз Абдулла Қаҳҳорда ҳам кўрадик) одамлар «одамийлик» қиёфасидан чиқиб кетмайди, уларга бор ҳамма кўримсизлик ёшиштирилавермайди. Хуллас, ўзи-да душман синфи чизиқларини мужассамлаштирган салбий образлар тасвирда меъёр бузилмайди. Тақдир Нурининг устидан қулиб унга ато этган эриши эслайлик: «Чувак юзли, сийрак, сарғиш мўйловли, иржайган қу-тина йигит...» (99-бет). «Ҳазилдин, албатта бадбашара эмас, кўринишида туппа-тузук йигит. Лекин муддатдан илгари тугилди ўсган одамлар каби, унинг гавдасида нимадир етишмайди, бир мутаносибсизлик сезилади. У ўрта бўйли, кичик гавдали, сийрак сариг мўйловли, тийрак ўткир кўзли, йигирма уч ёшларда, қаққон, серҳаракат йигит» (109—110-бетлар). Номутаносиблик унинг кун кечиришида. У пул-дамаат йиғмаган деб ҳаёт шавқ-завқидан воз кетган (Тантибойваччанинг акси) одам. Буни ўзи ҳам бўйинига олади: «Балиқ сувда сузади, сувада ухлайди. Ман ҳам савдода сузиб, савдода ухласам ажаб эмас» (111-бет). Эпизодик персонажлар ҳам асарда ўзининг ёрқин кўриниши билан ўқувчи диққатини тор-тади, эсда қолади. Мирзакаримбойлариникига келган меҳ-монлар орасида «...иккиси бешиҳоят семиз эди. Бирини яқинда бой бўлиб, бирдангига семирган, пахта завод со-ҳиб Жамолбой, иккинчиси ота-бобосидан бойкалон ўтган қўйчи Сultonбек эди. Улар супанинг икки томони-дан бир-бирларига рўбарў ёнбошлар ҳарсиллашар, баъ-зан бир-бирларининг семизликларидан қулиб, дўстларча енгил ҳазиллашиб қўйишар эди» (26-бет).

Биз юқорида қайд қилганимиздек, табиатда ҳамма ёмонлар ҳушук, ихшилар чиройли бўлиб яратилган бўл-майди. Лекин кишининг маънавий бораиғи, албатта, унинг кўринишига таъсир этмай қолмайди. Қарашинда, биз ҳаракатларида киши характери чизиқлари сезилади.

Исон психологиясини билган ёзувчи киши кўриниши-нинг донм бир хилда бўлмаслигини—кайфияти, ҳолатига қараб ўзгариб туришини ҳисобга олади. Мирзакаримбой кўринишига эътибор берайлик. Унинг кўринишини ёзув-чи асосан Йўлчи назарида беради. «...Дарахтлар ости-даги катта сувада, дастурмолчаи билан елпиниб ўтир-ган, қордек оппоқ кўйлакли, оқ соқоли бир тутамгина чолга кўз тушди» (5-бет). «Мирзакаримбойнинг гавдаси кичик, кўзлари нигича бўлса ҳам, зуваласи пишққ кў-ринида. У гўштдор ҳам эмас, ориқ ҳам эмас, кичик, айёр юзи ҳўрознинг тожисидай қип-қизил; оппоқ соқоли ва мийғилари тоза ва таралган»... (7-бет). Юзини ҳўроз-нинг тожисига ўхшатишини истисно қилганда, Мирза-каримбойнинг маълум даражада объектив портретининг айрим чизиқлари билан танишилади. Мирзакаримбой воқеалар риюжи давомида ўзгариб инсонлик қиёфасини, одамгарчиликни йўқотиб боради. Унда одамга на ачи-ниш ва на инсоф бор. Бойнинг Гулнорга уйланиши унинг қилмишларининг энг ифлоси эди. Мирзакаримбой меҳ-монхонани тозалаб йиғиштириб юрган Гулнорни учра-тади ва унга ҳушумад қилади. «—Вой, тентак қиз, уял-дингми?— У қарилкдан ёши оқиб четлари қизарган кўз-ларини Гулнорга аллақандай ҳирс билан тики ва соқо-дларини қашиб сўзлади» (184-бет). Мирзакаримбойга нафрат ҳиссини уйғотиш учун келтирилган шу кичик портрет детали етарли. Пулни, давлати кучига суяниб набираси тенги қизга кўз тиккан беҳаё чолга бундан ор-тиқ керак ҳам эмас. Мирзакаримбой билан янги танишган ўқувчи уни Йўлчи билан галлашиб ўтирганида «ки-чини, лекин Ҳали тетик кўзларини» (7-бет) «кўрган» эди.

Ойбек бош қаҳрамон тақдирда, ҳаётида бевосита ёки биявсита роль ўйнаган персонажларнинг деярли ҳаммасининг портретини Йўлчи билан учрашганда ёки унинг ёнида қизади. Уқувчи Мирзакаримбойни, унинг ўғил-қизларини, Гулнорни, Ерматни ва бошқа хизматкор-ларни биринчи марта Йўлчи орқали кўради. Улар асар воқеаларига ҳам Йўлчи гувоҳлигида қиради. Уларнинг портретлари ҳам Йўлчи гувоҳлигида берилади. Мирза-каримбойни ўқувчи биринчи марта Йўлчи билан бирга кўради, танишади. Йўлчи дарвозани очиб узоқда, ҳовли ичкарисида ўтирган бойни кўради. Йўлчи яқинлашган сари бой кўриниши конкретлашади. Бу ерда ёзувчи қа-

раши ва Йўлчини кўриши қўшилиб кетади. Йўлчи Мирзакаримбойни яхши билмайди, яқиндан танимайди—ундан яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам кўрганни йўқ. Шундай экан, у тоғасини «умуман кўриши» мумкин, лекин у тоғасининг юзини «хўрознинг тоғисидай қип-қизил» деб ўхшата олмас эди. Ёзувчи ҳам бойни аввалига Йўлчи билан узоқдан кўради. Ҳеч қандай гап қилмайди, яқинлашиб келиб ҳам «объективликин» сақлаб туради. «Кичик, лекин ҳали тетик кўзларини» кўради. Мирзакаримбойнинг фикрлари билан танишиб (бой кўзини юмиб хаёл суриб кетди), унинг режаларидан хабар топгач, тикилиб қараймиз ва «кичик айёр» юзи хўрознинг тоғисидай қип-қизил эканини кўрамыз. Йўлчи унинг хаёллари нима билан бандлигини билмайди. Ёзувчи билан ўқувчи бундан хабар топади. Яна шу ўхшатишга ёзувчи мурожаат этади. «Мирзакаримбой астагина ўриндан турди. «Ерасуллullo» деб мингиллади, сунадан тушиб, кечагина сотиб олингандай, ярқираган, чиройли, ихчам «Содиқий кавш»ни оёқларига илди, кавшини жиғирлатиб, қари бўлса ҳам, хўроздай кеккайиб, қўрғон томонга юрди» (13-бет). Ёзувчи Мирзакаримбой кўринишида, ҳаракатида, кийинишида ёшига номуносиб деталларни топади. Айниқса бу Йўлчи билан учрашни, танишни вақтига тўғри келади. Бу ҳар ҳолда тасодиқий бўлмаса ҳам керак. Биринчидан, Мирзакаримбой билан биз биринчи марта танишмоқдамиз, иккинчидан, Йўлчи билан биргаликда. Ёзувчи асос-эътиборини Мирзакаримбойнинг ёшига нисбатан тетикалигига ургۇ қилса, хўроздек деб пичинг қилса, бу таъкид кейинчалик Мирзакаримбойнинг Гулнорга уйланиши билан боғлашга заминдек бўлиб кўринади. Мирзакаримбойнинг Гулнорга уйланиши истаги бой учун тасодиқий эмас (гарчи хотинининг ўлиши тасодиқий бир ҳол бўлса ҳам), балки унинг қиёфасидан, борлигидан нотабиий, ёшига нисбатан ўзини доим тетик тутишга, тетик кўринишга ҳаракат қилишидан келиб чиққандек бўлади.

Бойнинг кичик қизи Нури билан ўқувчи Йўлчи билан бирга танишади. Йўлчи «...нима дейишни билмай дам узумга, дам уялибгина қизга қаради. Қиз ўн етти-ўн саккизга кирган, ўрта бўйли, бир қадар кенг ва қорамтир юзли, кўкракдор, тўлагина, лўпшигина қиз эди, бурироқ беўхшорроқ эсада, лекин унинг умуман юз йичими келаниган эди. Бодом қоқоқлари остидаги кичик қора

кўзлари, қандайдир ноз ва эҳтирос билан ёнади. Йўлгоним қора икки соч ўрими, унинг эгиндаги оппоқ шохди кўйлак устидан, болқиб турган кўкрак орқали, пастга тушиб туради. Қўйлак енгги тирикка қадар шимарилган; тикмачоғдай билакларида илон бошли олтин билажузуклар ёнади. Қалин тоқ барглари орасидан силжинган қўши нуллари унинг юзиди, сочларида товланиб ўйнайди» (38—39-бетлар). Ёзувчи Йўлчини «қизга қаради» деб Нурининг портретини ўзи тасвирлашга ўтади. Бундай қилишга сабаб уятчанг Йўлчининг қизга тик қарай олмаслигидан бўлса, иккинчидан эса, қараганда ҳам Йўлчи муаллифчалик тўла кўра олмас эди.

Қишлоқи содда йигит бундай қизларни ҳаётда учратмаган ва айниқса, тоғасининг қизи бўлишигиги унга ғалати таъсир қилган эди. Фикр-хаёли чувалашиб, ўзини йўқотиб қўйган, ҳар хил хаёлга борган Йўлчи Нури кўринишини сезиш, ҳис қилиш қобилиятини йўқотган эди.

Йўлчи революция арафасидаги ўзбек халқининг тиллик вакили—меҳнатқаш, содда, кўнгли тоза, ниҳоят ҳалол бир йигит. Ёзувчи Йўлчининг шу фазилатларини унинг кўриниши орқали ҳам берган. «Қаҳратон қишда яланг оёқ муз босиб, саратонда қизгин кум кечиб, иссиқда, совуқда обдан пишган бизнинг йигитни ҳам, қатта масофани пиёда босган учунми, кун хила бетоқат қилган эди. У куйиб ётган биляк-биляк юмшоқ туپроқда салмоқли оёқларини илдам ва йирик-йирик босар, кўзлаган жойига тезроқ етишга ошқиб ўткинчилардан сўрар эди» (3-бет). Йўлчи портретини беришида турли хил йўллардан борилган. Ёзувчининг ўзи унинг умум кўринишини беради. Портретни деталлаштириш асосан Йўлчини кўрувчиларига қолдирилади. Йўлчини кўрувчилар эса, объективлики сақлаган ҳолда, ундан олган таассуротини, ўзига энг маъқул тушган томонини таъкидлаб боради. Портретнинг бу йўл билан яратилишининг ўзига хос фазилати ҳам бор. Йўлчига бўлган қарашда кўрувчининг ўзи ҳам маъқум даражада билинади, унинг симпатияси ё антипатияси, диди, гўзаллики тушуниш даражаси, муайян шаронгтаги кайфияти сезилади. Йўлчи кўринишига бўлган муносабатда ҳам ёзувчининг унга бўлган муҳаббат сезилиб туради.

Ўмуман, асарда портрет яратишни ким нуқтан назаридан, қай ўринда бериш орқали турли мақсадларда фойдаланиш мумкин.

Бугина эмас, портрет яратиш ёзувчининг шу персонажга бўлган муносабати билан ва ёки бошқа гоёвий мақсадлар, психонинг ниятлар билан боғлиани кетади).

Ўқувчи Зайнабнинг кўринишига Отабек муносабатини билмайди, ҳар ҳолда нима бўлса ҳам, Зайнаб унинг хотини-ку. Зайнаб ва Кумуш кўринишларини Отабекдан бошқа ҳамма хоҳ «овоз чиқариб» билдириб, хоҳ билдирмай—ичида солиштириб кўрди-ку. Отабекнинг кўрмаслигида ҳам маъно кўп. Ёзувчи шу билан ҳам Отабекнинг иккинчи ўйланишига, шунингдек, Зайнабга бўлган муносабатини таъкидламоқчи бўлади.

Кейинчалик бундай приёмин биз Абдулла Қаҳҳорда ҳам кўрамыз. Абдулла Қаҳҳор бундай «кўрмаслик»ка катта мазмун, гоёвий нагзузга юқлаб бу восита имкониятларини кенгайтирди. «Сароб» да Мухторхон ва Мунисхон муносабатларида мураккаб, сирли томонлари кўп. Мухторхон Мунисхонга ўйланади. Лекин у Мунисхонни севадими йўқми, ўқувчи билмайди. Унинг Мунисхон ҳақидаги фикр-ўйлари, қарашлари ҳам йўқ. Мухторхон бирор марта ҳам Мунисхонни «кўрмайди», унинг чиройли эканини ҳис қилмайди, худди шундай ҳолни биз Сорахон ва Саидий муносабатларида ҳам кўрамыз. Саидий кўриниши ҳақида кўпроқ биз унинг севгилисини Мунисхон орқали тасаввур пайдо қиламыз. Сорахон Саидийга турмушга чиққан бўлишига қарамай, унинг кўриниши, кифёси ҳақида у бирор мартаба ҳам чуқурроқ ўйламайди. Бу ҳол Сорахонга Саидийнинг шароит тақозоси билан ато этилиши, Мухторхоннинг Мунисхонга худди шу таразда ўйланиши, улар фожиясини чуқурроқ бериш, таъкидлаш имконини беради.

Ойбек Абдулла Қодирий сингари ўз қаҳрамонини атрофдагиларга, у учрашган ва танишган одамларнинг ҳаммасига манзур қилади. Йўлчига бўлган қарашлар ҳам, у қолдирган таассуротлар ҳам бир хил эмас, албатта; одамга қараб ҳар хил. Йўлчи Мирзакаримбой ҳовлисини чойхонада ўтирганлардан сўрайди: «—Самоварчи қўналоқ бармоқли панжасини чўзиб бир кўчани кўрсатди. Кейин бу бегона йигитга бошдан-оёқ кўз югуртириб, ҳанси келиб гапирди: «Роса муччанг бор экан, иним. Боданингдан куч ёғилиб турибди-я» (5-бет). Ҳаётнинг оғир, чучингани тотиган, киши қадрли, ҳаётдаги ўрни, қиммати нима билан белгиланишини яхши билган чойхоначи Йўлчининг қадали-қоматига ҳавас билан қарайди ва

Мирзакаримбойнинг омади келганидан афсусланади. Чойхоначи Йўлчи кўринишига бўлган муносабатиди кўп фикр берилади—чойхоначининг Йўлчига бўлган хайри-хоҳлиги, Мирзакаримбойга нафрати ва бу паҳлавон йигитнинг унинг қўлида ишлаган келатганидан афсусда. Мирзакаримбой Йўлчи «билан турди нарсалар ҳақида узоқ сўхбатлашди, лекин йигирма уч ёшли йигитнинг ақлида сира нуқсон кўрмади. Унинг арслондай кўркам гавдаси, кенг пешонаси, чуқур самимий ифодаси билан тўла йирик, ҳушёр кўзлари, яктаги ичидан қавариб турган кенг кўкраги, бақувват қўллари, сўзларидаги қишлоққа соддалик ва тўғрилиқ (бу хусусиятни камбағал одамларда катта фазилат деб топар эди бой) унга жуда ёқди» (13-бет). Бу қарашларда бойнинг объектив бир позицияда тургани—Йўлчига бўлган муносабатиди қандайдир илиқлик, уни камситмаслик каби бир қараш берилган. Лекин бойнинг фикр-хаёли, қараш ва одамларга бўлган муносабатиди доим бир нарса етакчи—у ҳам бўлса фойда кўриш. Бу бойнинг қон-қонига сингиб кетган тушунча. Йўлчига қараб ўзича: «Обдон чиқиққан йигит; унга берилган овқат бехуда кетмайди» (13-бет) деб ўйлаб қўйиши унинг Йўлчидан олган асосий таассуротини шарҳлайди.

Мирзакаримбой нима қилсин. У ҳам ўз синфининг фарзанди. Унинг психологияси шундай—кечаю-кундуз фойда кўришда, бошқа нарсани ўйлаб қолмайди. Шундай экан, унинг одамларга бўлган қарашини, муносабати бошқа бўлиши мумкин эмас. Ёзувчи Мирзакарим фикрлари орқали судхўр ва ёзувчиларнинг синфий қарашини катта умумлашма даражага кўтара билган.

Йўлчи характеридаги ажойиб фазилат—гурур ёзувчи томонидан доим таъкидланар экан, бунга янги-янги мазмун юклангандек, унинг ички гузаллигини, маънавий кучини қайд этгандек бўлади. Бу гурур унинг кайфияти, ҳолати қандай бўлишдан қатъи назар доим Йўлчи унинг ҳамроҳидир. Гурур унинг ташқи кўринишида намоён бўлади. Гулнорни зўрлаб бойга узатадилар. Йўлчи бир ойдан кўп йўқ бўлиб кетиб, синглисини кўргани келади. «Усини хизматкорхона эшигида мағрур, лекин гамли ўйчан ҳолда турган акасини кўриш билан югуриб бориб, уни қучоқлади» (249-бет). Гулнордан айрилган Йўлчининг ўқувчи ҳам Усини билан энди ҳам кўрди. Мана шу туришида қалби ҳасрат ва аламга тўлган, севгис, бахтидан жудо

бўлган йигит гавдаланади. Ҳолбуки, ёзувчи бирор изоҳ бергани йўқ. Унинг туриши, қиёфасининг ўзи Йўлчи кечинмаларини, ички дардини кўрсатиб турибди. Шунда ҳам унинг гурури таъкидланади. Бу таъкидлаш яна шу билан ҳам ўринлики, Йўлчининг айрилиқ енгмайди, ҳали у курашади деган мазмунини беради. У осонликча енгиландиганлардан эмас. Мирзакаримбойга Йўлчида ёқмаган томонлар ҳам шу бўлди. У биринчи кўришидаёқ «Йўлчининг бутун сиймосида катта жасорат ва гурур сезди. Бу сифат унга жилла маъқул тушмади» (13-бет). Йўлчига, умуман, ҳақиқий инсонга хос бу олижаноб фазилат Мирзакаримбойга маъқул тушмаслиги, келажакда улар орасида келиб чиқадиган катта конфликтга кичкина имодек бўлиб туюлади. Йўлчидаги гурурин унинг дўстлари ҳам, душманлари ҳам сезади. Танти лақаби билан танилган Мирзакаримбойнинг катта куёви ҳам бу жиҳатдан қайноқасининг қарашини қувватлайди ва уни конкретлаштиради. Бир оқшом ширақайф Тантини Йўлчи изовида кузатиб кўяди. Ўз хизматининг тақдирланиши кераклигини Йўлчи хаёлига ҳам келтирмайди. Лекин Тантининг тантилиги тутиб кетиб «киссасидан бир сўловой олиб гиламга ташлади.

—Раҳмат, Мирисҳоқ ака, оймайман,—тўнғроқ жавоб берди Йўлчи.

—Бу ёққа қара, тентак! Камбағал бўлсанг ҳам ўлгудек одмисан, баландда юрасан, биламан. Бу феълингни ташла, ука! Ман санга икки оғиз гапирай, биринчидан, пулнинг қадрини бил, дўлнининг эшагини сугор, пулини ол. Сенга ярашади, негаки, камбағалсан. Шундай қилиб пул топмасанг, сира одам бўлмайсан. Бу замонда фариштага ҳам пул керак. Иккинчидан, пулдорларга энгил! Атрофдаги одамлар бари пулдор одамлар, мана тоған Ҳаким, Салим, мен, яна қанча бойлар бор! Уларга эгилсанг, бошининг сийлайдилар. Сени кўп синадим, сен ундай эмассан!» (157-бет).

Ёзувчи асардаги бойнинг катта ўғли Ҳакимбойвачча образига хос бўлган гурурин алоҳида таъкидлайди. Лекин Ҳакимбойваччадаги гурур унга нисбатан ўқувчида ёмон фикр уйғотади. Чуқки ундаги гурур сохта, кибрлан, камбағал одамни менсимаслиқ, назар-писанд қилмаслиқ патнажасда вужудга келади. Агар Йўлчи гурурининг характеридagi фазилат бўлса, Ҳакимбойвачча бу унинг катта камчилигига айланади. Йўлчи «чи-

ройли саман отнинг жилаовини тутиб этасини қўлтиқлаб ерга туширди. У—оқ жужун камзул устидан беқасам тўн кийган ўрта бўйли, калладор, қора бурама мўйловли, димоқдор, қарашлари ўткир ва тез, ёши қирққа яқин бир одам эди...» (16-бет). Ҳакимбойвачча кўк чакмаинга ўралиб қимматбаҳо қундуз телпақини бошига енгил қўндириб, атрофга назар солмай, ҳар вақтдаги каби гурур—обрўсига бировнинг оз-моз тил тегизлишини кўтармас эди» (191-бет). Ойбек шундай «беҳос» икки кишини солиштириш имконини беради. Йўлчи ҳам гурурли, Ҳакимбойвачча ҳам. Лекин булар ўртасидаги фарқ, улар мағрурлигидаги тафовут икки характерни, икки синф вақили орасидаги фарқни чуқураштириб кўрсатишга имкон беради. Ойбек икки персонажни кескин бир-бирига қарши қўймайди. Ташқи кўриниш тасвири орқали ички моҳиятни очиш йўлидан боради. Ёзувчи ўзига ниҳоят маъқул тушган Йўлчининг унинг кўриниши ва табиатини ўз тарафидангина эмас, балки унинг «кўрувчилари назарида» ёки ёнига бирор «ғувоҳ» тортгани ҳолда тасвирлайди. «У мулоим табиати, соддалиги, оз бўлса ҳам мазали, маъинли гапи, куч-қуввати билан одамларга ёқди» (42-бет). Нури «эртақларда учрайдиган ботир каби, гурур, салобат билан ухлаб ётган Йўлчининг боши устида чўққайди» (64-бет). «Икки хотин—Анна билан Мария—Йўлчидан кўз узишмай, унинг тўғрисида ивир-шивир сўзлашмоққа, гавдасига, куч тўла ғўзаллигига суқланиб боқиб, маъсумлигидан, соддалигидан кула бошлашди» (85-бет).

Гуланом «кўзларини чиройли сузиб эски кийимда, лекин кучли, мағрур келишган Йўлчига тикилди ва бойваччага қараб деди:

—Акам содда деҳқон йигитга ўхшайди. Содда бўлгани яхши. Негаки, шумларнинг қўлига тушиб, не балоларга гирифтор бўлдим. Ниҳоят, мана бу ерга ҳам келдим» (157-бет).

Йўлчининг Гулнор кўзи билан кўриш, тасвирлаш асардаги энг ёрқин моментлардандир. Юқорида биз Йўлчига баъзиларнинг шунчаки, баъзиларнинг дўстлик туйғулари билан эътибор берганиклирини, бойларнинг эса маълум бир мақсад, гараз—ундан фойда кўриш, шахсий манфаатга хизмат қилдириш ниятида эканлигини кўрдик. Нури-чи? Нурига Йўлчи жуда ёқади. Йўлчи билан учрашиш истаги уни хавф-хатардан ҳам қўрқитмайди.

Пўлчи дарагини эшитиб опасиникига ҳам боради. Кечаси ёнига қақпади. Соф, содда Пўлчи узоқни ўйлайди. Нурига тенг эмаслигини яхши билади. Енгиллик қилмайди. Бунинг кейинчалик Нурининг ўзи эътироф этади: «Агар йигит ҳам енгиллик ва шўхликка берилса эди, бу тўй бўлармиди?... Нури узоқни ўйлагандан кейин, севиниб энтикди ва ўз ичидан шундай деди: «Мен кўр эканман, камбағал бўлса ҳам кўзи очик, номусли йигит экан. Унинг битта қусури—қамбағаллиги, кошки эди у бойвачча бўлса...» (96-бет). Ҳамма гап мана шунда. Мол-дунёга ҳирс қўйиш унга маъқул тушган одамдан осонгина воз кечишга олиб келади. Бу ҳам Нури қиёфасини чуқурроқ кўрсатишга, ҳаёт мазмунини таъкидлашга имкон беради. Нурининг эрдан омади бўлмади. У яна Пўлчининг ишга соломқчи (мағрур Йўлчи қаёқдаю, Фазлиддин қаёқда!) бўлади. Лекин у бирор марта ҳам Пўлчининг ниятлари, орзу-умидлари ва ниҳоят, мақсадлари билан қизиқмайди. Пўлчининг унга қўйган борми, йўқми, бунинг у билишини ҳам истамайди. Пўлчига бўлган эътибор фақат ўз истакларини амалга ошириш оқибатида пайдо бўлади. Шунинг учун у Пўлчининг фикр-ўйлари билан ҳам қизиқмайди.

Пўлчи Гулнорнинг қарашлари, кўришлари орқали қўйилганча тасвирланади. Пўлчини юракдан севувчи «Гулнор бир энтикиб, юзини яшираркан, Пўлчининг чиройли, кенг юзиде, марҳама ўткир, жонли, теран маъноли кўзларида қандайдир илиқ, самимий табассум тошган эди» (137-бет).

Гулнор билан Пўлчи ўз муҳаббатларини изҳор қилдилар, улар ора-чора учрашиб бахтига ҳам муяссар бўлиб турадилар: «Пўлчи қуёш ва дала шамолти билан бироз қорайган. Аммо бундан унинг йигитлик ҳусни яна кучлироқ барқ урган эди. Ҳозир Гулнор учун қаршисида турган йигит арслонга чанг сола билмажак бир қудрат ва жасоратга эга кўринди. Шу билан барабар, қиз унинг кўзларида самимий меҳр, қандайдир, нозиклик ҳам кўрди» (168-бет).

Шундайлиги табиий. Гулнор Пўлчининг кўндан бери кўрмаган, доим унинг ҳаёли билан яшаган. Улар учрашар экан, Пўлчи Гулнор ўйлагандан кўра ҳам чиройли бўлиб кетган. Пўлчидаги ўзгариш ҳам портрет тасвири орқали берилади. Улар муҳаббати вақт ўтгани сари чуқурлашиб, бутун борлиқларини қамраб олаётгани ҳам

улар кўринишлари орқали берилади. Пўлчидаги маънавий ғўзаллиқни, унинг кўзларидаги оламча муҳаббат ва нозиклиқни фақат Гулнор кўриши табиий эди. Езувчи Пўлчи ва Гулнор портретларини бир-бирларининг назарлари, қарашлари, таассуротлари орқали чизинга кўп эътибор қилади. Гулнор Салимбойваччалар томонидан ўғирланади. Зах, қоронғи уйга қамалган Гулнор нима ўйлашни ҳам билмай азоб-уқубатда қолади. Уни кўраувчи Пўлчи бўлди. Бошидан ўтганларини «Гулнор сўзларкан Пўлчи унинг юзидан кўз узмади. Қиз жуда олган, юзи саргайган эди. Кўзлари ҳорғин, дармонсиз эди. Бовдан кечирган фожиавий ҳодисалар унинг бутун сиймосида равшан эди. Лекин қизнинг ҳусни, ҳасрат оташида товганиб мукаммаллашган каби, яна ҳам ёрқинроқ, яна ҳам сеҳрлироқ бўлиб кўринди Пўлчига» (227-бет). Бу ерда Пўлчига шундай бўлиб кўринганлигининг таъкидлангани ҳам тасодикий эмас. Гулнор нима-лар ўйлаган, қандай эзтироблар чеккан бўлса, Пўлчи ҳам шундай ҳаёлларга борган, азобланган. Гулнорнинг йўқолиши, айниқса Пўлчига оғир тушди, уни қутқаришга отанган Пўлчи кўзига ўз жони ҳам, хавф-хатар ҳам кўринмади. Шу бир-икки кун ичиде Гулнор унга яна яқин, яна ҳам азиз ва сеvimли бўлди. Шундай экан, кўзига Гулнорнинг янада чиройли бўлиб кўриниши табиий эди. Пўлчи ва Гулнор ҳаётларининг охириги йиллари айрилиқ ва эзтиробларга тўла бўлди. Уларнинг муҳаббатлари чуқурлашгани, бир-бирларини кўриб туришга, дардлашшга бўлган истаклари кучайган сари улар орасига қўйилган ғов ҳам мустаҳкамланиб борди. Айрилиқ йилларида Гулнор Пўлчининг синглиси Усинини тез-тез кўриб туришни хоҳлар, унинг юзиде, ҳаракатларида, гап-сўзларида Пўлчига ўхшаб томонларини кўрар эди.

Пўлчи Гулнордан мангу айрилгани хабарини эшитгач, унинг учун яшаш маъноси қолмайди. Пўлчи ўлими олдиде Гулнорни ёдга олиб ўтади. Таҳдид, зулм, етшимовчилик, муҳтожлик халқни кўзғолонга отлантирди. Қўзғолочилар орасиде Пўлчибой ҳам бор эди. У халқнинг шундай уюшиб норозилик билдиришидан ниҳоят шод эди. Курашга отланган сановсиз одамлар ичиде Пўлчининг кўзи бир қизга тушди. «Пўлчи биринчи боқиндаёқ у қизнинг чеҳрасиде Гулнорнинг руҳини кўрди; юз бичими, айниқса кўзларининг ички маъноси ва жилваси Гулнорни ёдлагди. Йигит бир он тикилди-де, кўзларини

юмди: юрагини ўткир бир нима чуқур тилиб кетди, гўё унинг бутун «ёзу»лигини Гулнор хаёли кучди» (329-бет). Ёзувчи Гулнор кнѳасини Пўлчига охириги марта эслатиши шу бўлди. Бу эслаткининг муайян шаронда содир бўлиши символик маъно ҳам касб этади. Пўлчи учун бу қўзғолон катта байрам эди. Байрамда эса Гулнорнинг йўқлиги унга, айниқса билинди. Гулнор кнѳасини бир ёш қизда кўриши, улар орасидаги ўхшашлик ҳам тасодифий эмас. Шу қўзғолонда Пўлчи ҳалок бўлди. У қисқа умрининг охиригача Гулнор муҳаббатига содиқ қолди. Уларни замон, ҳукмрон тузум ажратиб юборган, бирга бўлишларига доимо монелик қилган бўлса ҳам, улар руҳан, фикран, қалбан бирга бўлдилар: ҳаёт билан шундай хайрлашдилар. Уларнинг муҳаббатини юракларидан чиқариб ташлаш ҳеч кимнинг қўлидан келмади. Ёқувчи Пўлчининг охириги марта мана шундай кўради: «Чирог шўъласида, нақ тириклигида қандай бўлса шундай сокин, мағрур, гўзал ётар эди Пўлчи. У гўё ўлмаган: кўзларини очмоқчидай, лаблари сўзлашга тайёрдай...» (331-бет). Ойбек Пўлчи образида ўзбек халқи характериға хос ҳамма одижаноб хусусиятларини мужассамлаштиришға ҳаракат қилди. Пўлчи характери, ажойиб фазилатлари ва ниҳоят кўрниши—портрети билан ўзбек халқининг типик вақили. Ёзувчи унинг кўрнишида бачкана чиройлиликни ахтармайди, балки меҳнат кишисига хос гўзаллик чиқиқларини топади. Асарда Пўлчининг портрети кўнница деталлаштирилмайди, балки яхлит берилади. Кўннининг ранги, калаваси, қўли, оёғи, сочи бошқа-бошқа тасвирланмасдан умумтузилиши ва кнѳаси берилади. У катта гавдали, вазмин, содда ва мағрур йигит. Ёзувчи унинг кўрнишидаги мағрурлиқни доим таъкидлаб боради. Ундаги мағрурлик ўз кучи, меҳнати ва қадрини қимматловчи маънони беради. Бунини доимо, асарда Пўлчи кўрниши билан боғлиқ ерларда таъкидланиши алоҳида маъно касб этади. Пул учун, давлат тўплаш учун ҳар қандай пасткашликка тайёр бўлган кишиларни Пўлчи кўп кўрди, улардан у ҳазар қилди. У фақат ўз кучига ишонди, ҳалол меҳнати орқасида кун қўрмоқчи бўлди, лекин ҳукм сурган замон бунга йўл қўймастлигини билди. Замонни ўзгартириш зарурлигини тушунди. Унинг соддалиги тушунчаси остида ёзувчи софлик, тўғрилик каби ажойиб фазилатларини мужассамлаштирди. Пўлчи чидамли, вазмин йигит. У очдик, муҳ-

тошликка, оғир меҳнатга чидади. Лекин ҳақсизлик, зулм ва ниҳоят, зўрлик Пўлчи ғазабини келтирди. Бошқа шундай ишаш мумкин эмаслигини, қандайдир чоралар топиш кераклигини тушунди ва шу йўлни топти. Пўлчининг портрети унинг ички мазмуниға шундай мос ва гармоник бир тарзда берилади.

Пўлчи халқ достонлари қаҳрамонларига ўхшайди. Уни биринчи кўрган одамда шундай таассурот қолади («Унинг гавдасига, елкаларига, жасур боқишларига болалар ҳайрат ва қизиқиш билан узоқ тикилар, беш ишар Тургунбой ширин гўдак тилида:—Сиз зўрим, даям зўрим? деди...» (208-бет). Лекин Пўлчи ўзининг «бхайбат» гавдаси билан бошқалардан аномал бир ҳолда ажралиб турмайди. У инсон қўлидан келмайдиган фантастик ишларни қилмайди ҳам. Унинг кўрнишида мўъжза даражада халқ достонларидаги сеvimли қаҳрамонлар—Алпомишларга хос айрим чиқиқларни кўриш мумкин бўлгани билан у реалистик образдар.

Пўлчи портретида ёзувчи позицияси, қаҳрамонига бўлган муносабати яққол акс этган. Маънавий тозалик, тўғрилик ҳаммаси унинг кўрнишида акс этиб туради. Ана шундай Пўлчининг замон чиқиштирмади. Замон билан Пўлчи ҳам чиқишмади. Яшаш ва меҳнат учун туғилган Пўлчининг ўлими давр айбномасидир.

Агар Ойбек эркак кишидаги бакуватлик, соғломликни улуғласа, аёлларда эса у зозиклики алоҳида урғу билан тасвирлади. Ойбек Гулнорни чиройли деб тасвирлар экан, унда Абдулла Қодирий синигари Кумуш ва Раъноларнинг гўзаллигини ҳаммага кўрсатиш, қойил қолдириш йўқ. Ёзувчи яхши бўлса жуда яхши, ёмон бўлса жуда ёмон дейиш тарафдори эмас. Шубҳасиз, Гулнорнинг гўзаллигини тасвирлайди, лекин унинг ҳусний кўрсатишини ҳамма нарсадан устун қўймайди. Гулнор меҳнаткаш қиз. У эркакликни, тантиқликни билмайди. Ота-онаси билан тинмай меҳнат қилади, рўзгор тебратишға ўз ҳиссасини қўшади. Лекин бу унинг зозик-ишхол бўлишиға монелик қилмайди. Кумуш, шунингдек Раъно ҳуснийларға ҳусн қўшадиған дубоҳа, шохи, атлас кийимлар Гулнорда йўқ. (Кумуш Отабекни зорикиб кутар экан, бир тахт қўйлақларининг ичида қайсинисий кишини билмай ўйланиб қолади, ниҳоят «Отабек кўнница» кийинишға қарор берди. Чунки Отабек кўнница қора қўйлақ кийишға қистар эди. Савсар гулли қора йт-

лас кўйлагини кийиб, бошига зангори шохи рўмолини солди ва марварид кўзди кичкина олтин ҳалқани қутдан олиб қўлогига тақди... Кўзгу ичидан кўринган малак, ўз эгасини ҳам қайфлатириб секингина илжайиб кўйган эди» (163-бет). Лекин Гулнорнинг ҳусни улардан қолишмайди. Гулнорни севувчи йигит биринчи марта шундай кўради: «Қиз паранжи ўрнига чурук бир яктак ёпинган эди. Эғнида эски, лекин оқ чит кўйлак, оёқларида жуда эски калош» (21-бет). Лекин шунга қарамасдан, Йўлчи Гулнор гўзаллигини ҳис этади. «Қиз ҳали ёш бўлса-да, бўйчан эди, бичими ингичка ва самбит гули нондасидай адд эди. Оппоққина, нозик юзи қуёшда шундай тиниқ кўриндики, гўё у нурдан яратилгандай... Пешона ва чеккасига солқинган сочларининг жингалакларида шўълалар мавжланиб ёнар эди» (21-22 бетлар). Бу ердан Гулнор тасвирига ёзувчи Йўлчини шерик қилгандай, унинг қарашларини ҳам ҳисобга олгандай бўлади. Уқувчи ҳам Йўлчи каби бу қизнинг кимлигини билмайди. Ёзувчи Гулнорни Ерматнинг қизи эканини билдириб, ўқувчиларга шундай татрифлайди. «Эшикни оҳиста очиб, тинчага солиш учун кўлида бир ҳокандоз тўла лаққа чўғ билан ёш қиз кирди. Бу Ерматнинг қизи Гулнор эди. Нафис, нозик, маъсума бир қиз... Бўйи ёшига қараганда баландроқ, лекин бутун гавдага мутаносиб. Болаларча кулисираган ва юқоридан паства майин ингичкалашган оқ, тиниқ юзи, қалам билан чизилгандек ингичка, маънодор қошлари, узун қуюқ киприклар орасида ёнган йирик қора кўзлари бор эди. Бу кўзларда туйғунлик, олижаноблик, кўнглининг баҳорий тозаллиги, илқилиги ва қандайдир, парижон ҳаёлчанлик жилвалар эди» (94-бет). Гулнор ҳуснини ёзувчи ва Йўлчидан бошқа ҳеч ким билмай қолгандек, ҳис қилмагандек бўлди. Гулнорни ёзувчи бошқа кўздан аягандек, фақат уни севувчи Йўлчига кўришни рухсат этади. Хар ҳолда Мирзакаримбой ҳам, Гулнорни кўнгли сует кетган Ҳакимбойвачча ҳам Гулнор ҳуснини ҳис қилишган, унинг кўринишига, гўзаллигига бефарқ қарашмаган бўлса керак. Лекин ёзувчи уларнинг Гулнор кўринишини муҳокама қилиш, таъсирланганларига рухсат бермайди, тўғрироғи раво кўрмайди. Бу соҳада ёзувчи бутун ҳақ-ҳуқуқини Йўлчига олиб беради. (Абдулла Қодирий Ҳомид устидан кулагандек бўлиб, унга Кумушни кўрсатмади. «Бечора» Кумушни кўрмасдан унинг кўида ҳалок бўлди-ку. Ку-

мушни кўрган Жаннат хола ҳам тузукроқ қилиб тасвирлай олмади. Ҳомидлар яшаган давр учун унинг кўра олмаганлиги табиий бир нарса. Лекин ёзувчи Кумушни Отабекка кўрсатади-ку).

Портрет яратишдаги характерли деталлардан бири персонажларнинг ташиқи либосидир. Ёзувчи Гулнор ҳақида гапирар экан, унинг ночорлигини қайд қилиб ўтади. Айниқса, мол-дунёга, латта-путталарга ўч бўлган Нури фонига Гулнор кийимларининг ночорлиги кўриниб кетади. Нурининг тўйи арафасида уйга йиғилган молларнинг ранг-баранглиги кўзни қамаштиради. Кўрпа-ёстиқ, кийим-кечак, тилла асбобларнинг ҳисоби йўқ. Шуларнинг ҳаммаси Нуриники. Мана шуларга контраст сифатида ёзувчи Гулнорнинг кийинишини тасвирлайди. «...Гулнорнинг кийими, чўри қизларники каби эди, бошида эски тўзиган қизил шол рўмо, эғнида пахтаси юпка солинган, ёки ювила-ювила юпкалашган калтагина қора липс камзуд, этаклари ғижимланган, ранги айниган чит кўйлак. Мўъжаз оёқларида маҳси ҳам йўқ...» (94-бет). Ҳатто Нури ҳам Гулнор кийимларидаги номус қилади. Уйга қираркан, Нури Гулнорнинг усти-бошига разм солди: «Қуда анданй ўйлаган ойим, сенга бутунгина маҳси ҳам кийгазиб юбормабди. Маҳсининг қара, оёққа ялиб бўлмайдми» (112-бет). Мана шундай доимий таъдида унинг янада олижаноблиги, шу содда кийимларда ҳусн латофати ярқираб кўрингандай бўлади. Ёзувчи Гулнорнинг қамбағаллигини давр билан боғлар экан, шу гўзал нозик қизнинг эғнига ёпишмаган кийимларини ҳам замон айбномасига айлантирмоқчи бўлади. Гулнор кийимининг ночорлигини Йўлчи «сезгани йўқ», фақат биринчи марта Гулнорни кўрганида ҳали унинг кўксини севги изтироби қопламаганида, фақат «кўрувчи» сифатида у Гулнор кийимларига диққат қилган эди. Йўлчи Мирзакаримбой буюрган ишни қилар экан, бир қизга кўзн тушади. «Эғнида эски, лекин оқ чит кўйлак, оёқларида жуда эски калош» (21-бет) кийган эди.

Ойбек асарига ҳамма майда нарсалар (катта санъаткор учун умуман майда-чуйда нарсалар бўлмайди) бутун асар руҳи, персонажлар ҳолати, руҳий кечинма-

лар билан боғланади. Қаҳрамонларнинг кўриниши ҳам, кийим-бошлари ҳам шундай. Гулнор билан Йўлчи қисқа умр кўрдилар, уларнинг бирга бўлиш оилари ҳам санокчи, ўлчовли бўлди. Доимий таъқиб, кузатишларга қарамай Йўлчи билан Гулнор ора-чора учрашиб туриш бахтига мунассар бўладилар. Бу онлар Гулнор ва Йўлчи ҳаётларидаги энг ажойиб, бахтли, эсдан чиқмас воқеага айланади.

Мана, Гулнор билан Йўлчи яширинча учрашдилар, бу учрашув уларга чексиз шодлик ва бахт бағишлади. Йўлчи қайтар экан, «яшнаган боғ ниндан кўзлари Гулнорни топти. Куёш турлади узокдан қордай порлоқ кўринган оқ кўйлаги, новданиб ёнган, нурланган сочларини шамол юмшоққина ҳилпиратар, гуллар, яшилдиқлар орасидан унинг адл келишган қомати, шафқоф бир ҳаёл каби, гоҳ ялт этиб кўринар, гоҳ ўчар эди» (168-бет). Ойбек ниҳоят саҳий ёзувчи. Унинг саҳийлиги албатта ўзи севган қаҳрамонларга нисбатан, ҳамма нарасада уларнинг ташқи кўринишларига бўлган муносабатиди ҳам кўринади. Ойбек уларни доим бахтли кўришни истайди, лекин ҳукм сурган давр, объектив ҳақиқат бу истакларни барбод қилади. Юқорида келтирган парчани таҳлил қилайлик. Ёзувчи бу ерда Гулнор кийимининг ноқорлигини эсга олмайди. Балки эгиндаги оқ оддий кўйлагини Йўлчи қараш билан беради ва унга қандайдир олижанов кўриниш ато этади. Ойбек қаҳрамонларига қандайдир назминлик, улуглик, босиқлик хос. Улардаги бу фазилат портретларида намоён этилади. Йўлчи эркак одам, унинг кийимига алоҳида эътибор беришга эҳтиёж ҳам йўқ. Лекин ора-чора қистирилган кичик деталлар Йўлчининг ноқорлигидан дарак беради. «Йўлчи ўрнидан туриб, елкасига эски юпқа пахталик чопонни ташлади. Дераза орқали кўринган бир парча кўкка қаради, юрагиди қандайдир бир бўшлиқ, ҳаёт билан робитасизлик сездди. Қўжи укпар, юзи тошдан қаттиқ қандайдир қалин, қўпол чарм билан қопланган, Ерматтами, ё бошқа бир собиқ қаролга узок иш бериб, йигини чиққан, пошнаси қийишқ этикни кийди, белини боғлади, отхонага чиқиб, гўнгни ўтпади, охирларини тозаллади» (88—89-бетлар). Соғлом, бақувват, тоғни урса талқон қиладиган йигит шуңча ишлаб, эгинга бирор нарсани олгани йўқ. Бу ҳам Миравкаримбой зикқилигини таъкидлашга, камбағал йигитни шундай ҳолга келтирган даврга нафрат яна қу-

явди. Майда-чуйда деталларда ҳам давр мазмуни очила боради. Йўлчи одамни кийим-бошига қараб баҳолайдиганлардан эмас, лекин унинг кийим-бошига рази солган моментлари руҳий ҳолати билан узвий боғлиғи кетади. «Йўлчи лой йўлкада оёқларини солиб ўтирган қатор ҳаммоллар ёнига суқилди... Ҳаммасининг белида, елкасида эски-туски нарсаси, узук-юлук арқон, кийимлари жулдур, ифлос: бир кўллари чопон ўрнига жүнқопга ўралган. Йўлчи диққат билан тикилиб, ҳеч бирининг оёғида этик кўрмади, кимда похол тикилган ярамас кавиш, ёки тушиб қолмасин учун канопо билан оёққа чанди боғланган эски калши, ё шунга ўхшаш бир нарсаси. Ваъзилари эса оёқларини чурук латталар билан ўраганлар. Совуқдан кўхарган, лой, кир бармоқлари чуруқлар орасидан мўралаб туради» (260-бет). Гулнор бойга узатилгач, Йўлчи хўжайинининг уйини ташлаб кетади ва иш қидириб бозорга келади. ҳаммоллик қилмоқчи бўлади. Юқоридаги парча Йўлчи кайфиятини кўрсатувчи деталь сифатида аҳамиятга. Йўлчи Гулнордан айрилар экан, ҳаёт унга қанча мазмунсиз бўлиб қолмасин у тарки дунёчилик кўйига тушмади, балки ҳаёт устида, турмуш устида чуқурроқ ўйлаб бошлади. Ҳаммоллар ҳолини кўздан кечириши, уларни ўрганиши унинг ҳамма нарсасига бефарқ эмаслигидан, тақдирига шукр қилмаслигидандир. Йўлчи Гулнордан ажралгандан сўнг бойлар уйи билан уни боғлаб турган илти узилди. Дунё нотекис тақсимиланганига ақли етган Йўлчи шу фикрининг тўғрилигига яна бир бор ишонди. Гулнордан ажралиши орқали бойларга, ҳукмрон синф вакилларига бўлган ишончи бутунлай йўқолди. Ҳаётга зийракроқ қарайдиган бўлди. Шу катта фикр асарининг ҳамма томонларига сингдирилди, шу жумладан, одамлар кийим-бошига бўлган эътибор ҳам бежиз бўлмади.

Ойбек асар воқеаларига киритилган деярли ҳамма персонажларнинг гоҳ батафсил, гоҳ айрим деталлар ёрдами орқали портрети, албатта, чизиб ўтади. Ёзувчи шу персонаж характериға мос бўлган, уни характерлашга имкон берадиган характерли деталь топа олади. Ёзувчи Йўлчи учратган чойхоначи портретиғни шундай тасвирлаган. «Самоварчи чувак юзли, эти сунгига ёпишган, жинжак ва шу билан баравар гирт кўса одам эди. У устаннинг қўлига туша-туша кўп эзилган, қорни пачоқ чиркин катта самоварининг олдида ёғоч елкасини қисиб

ўтирарди. Келган-кетган одамлар билан унчалик иш йўқ; Ис босган кир латта билан дам самоварини, дам ёнида қалашган пиёла-чайнакларини артар, ҳар кун минг мартадан қўлида тутатурган пиёлаларини олиб, гўё биринчи дафъа кўргандай, кўзидан айлантирар, товушини баланд қўйиб, ўзича ваддирар эди» (4-бет). Бу ерда чойхоначининг самовардан ажратиб тасаввур қилиш ҳам қийин. Улар бир-бирларининг тўлдиргандай ҳам бўладилар. Ёзувчи эпизодик образларга уларнинг портретлари орқали характеристика беради. «Абдушукр манглайи тиришган, кўзоёнакли, этисиз қорамтир юзи ичига ботган, қисқа мўйловининг икки учини ичигича бураб, буринининг катакларига етказган, замонасига нисбатан қисқароқ камзуд кийган ўттиз беш ёшли, ориққина киши, бу ердагилар орасида ҳамёни куруқ, сўзга тўлиқ шу эди» (27-бет). «Бурнидан тортса йиқиладиган» кучсиз, хунуқина киши—баззоз Абдухулиқбой, қошини чмириб, ичигича, хотинчалиш овози билан гапга аралашдан» (28-бет).

Бу портретлардаги ҳар бир деталь учун характерлиги шундаки, улар ҳар бири шу кишилар шахсини, ҳаётини, кун кечиришларини маълум даражада ифодаб туради. Бошқача қилиб айтганда, Ойбек тасвирлаган кўриниш қаҳрамон ҳақида кўпроқ билишга, унинг характерли томонларини таъкидлашга имкон беради. Инсон табиятан ёмон бўлиб туғилмайди. Балки яшаш шароити, кун кечириши, фикрлаши—хуллас яшайётган жамият, соқил ҳаёт унинг характерига ҳам, кўринишига ҳам таъсир этади деган фикрни, фалсафий қарашин Ойбек ўз асарларида ўтказди. Гуландом қандай эдию, қандай бўлди. Ахир унинг кўриниши ҳам яшаш шароити, кун кечириши туфайли ўзгармади. Ойбекда ўринсиз батафсиллик йўқ, балки қаҳрамоннинг характерли томонига ўқувчи диққатини тортади. Ёзувчи персонажга ўқувчи эътиборини унинг асарда, асар воқеаларида ўйнаган ролига қараб тортиши табиий. Портрети қаерда ким тарафидан берилиши ҳам аҳамиятлидир. Кўринишдан бу майда-чуйда бўлиши мумкин, лекин аслида бу ёзувчи позициясидан, маълум мақсадидан келиб чиқади. Ахир Ўзбекистоннинг синглисиз Ўзинини Гулнор кўришида қанча маъно бор.

Шундай қилиб, Ойбек қаҳрамонлари портретини асарнинг умумгояси билан боғлайди, шу гояни реаллаштиришда портрети ҳам ишга солади. Шу жиҳатдан қа-

раганда «Қутлуг қон» романи Ўзбек адабиётида социалистик реализм методини эгаллашдаги янги бир босқич эканини кўрсатувчи асар бўлди.

Социалистик реализм методини ёзувчиларга кенг имкониятлар, ижод эркинлиги яратди. Чуқур реалистик асар яратган ёзувчилар ўзларининг манералари, тиллари билан бир-бирларига ўхшамайдилар. Бир тилак, бир вазифа—совет кишиларини коммунистик руҳда тарбиялаш, уларни яшашга, ишлашга даъват этиш, инсон яратган гўзалликни ҳис эттириш, кишини маънавий бойитиш инияти билан қалам тебратаетган ёзувчилар мақсадларига турли йўлар билан етишадилар. Улар ҳаётни, инсонини ўзича кўрадилар, ўзларича таҳлил этадилар.

Портрет характеристикаси тушувчасининг кенглиги, портрет имкониятини чексизлиги Абдулла Қаҳҳор асарлари мисолида ҳам яққол кўринади.

Ёзувчи манерасига пишиқлик, тежамлилиқ хос. Бу, албатта, қаҳрамонларнинг кўринишига ҳам мансубдир. Бу фақат ёзувчининг кичик жанрда ижод этгани билангина изоҳланмайди, чунки бу хусусиятни биз бошқа жанрда ёзилган асарларида ҳам кўраимиз. Абдулла Қаҳҳорнинг сўзга «хасислиги», айниқса чиройли, кўркем деган тушунчада билинади. Абдулла Қаҳҳор қаҳрамонлари орасида кўзга яқин, бир кўришда одамни маҳлиё қилиб қўядигани йўқ.

«Сароб» даги Муниҳсон келишгангина қиз, унинг нималаридир (киприги, сочи) чиройли (балки Сандийга шундай бўлиб кўринган бўлиши ҳам мумкин!), лекин у Қумуш ва Раёно сингари таърифилардан эмас. Зотан, Абдулла Қаҳҳор қаҳрамонларининг тақдирини унинг кўриниши ҳал қилмайди; бу балки авторнинг одамларга бўлаган қараш талаби билан изоҳланар, балки А. Қаҳҳор танлаган қаҳрамонларнинг бошқа шароитда яшاشи, кишилар кўринишига, портретига бўлаган муносабатларининг ўзгарган бўлиши билан изоҳланар. Ҳозирги кунда фақат ташқи жиҳатдан гўзал бўлиш етарли эмас. Аёянинг ўзини намойиш қилиш имконияти ҳаракат қилиш шароити, доираси кенгайди; у фақат уй бекаси эмас. Агар ўтмишда аёл ақли, қобилияти тўрт девордан ташқарига чиқмаса, унинг тақдирини бошқалар, ота-оналар қўлида бўлаган бўлса, энди бундай эмас. Аёл тақдирини ўз қўлига олди, унинг жамиятдаги ўрни, роли ўзгарди. Бундай шароитда ҳамма эътиборини ташқи чиройга му-

жассамлаштириш тўғри бўлмас эди. Ҳозир «ғўзал» тушунчаси ўз ичига жуда кўп нарсаларни олади. Абдулла Қаҳҳор кенг маънодаги чиройлилик тарафдори.

Абдулла Қаҳҳор ўзига нисбатан ҳам, қаҳрамонига нисбатан ҳам қаттиқ талабчан ёзувчилардандир. Бу қаҳрамонларнинг кўринишига, гап-сўзига, оран-умидлари, фикр-хаёллари — ҳулласи, ҳамма нарсасига тааллуқлидир.

Одатда, ҳаётда ҳар доим ҳам ташқи ғўзал одам ақли, одобли, ҳар жиҳатдан ўрнак бўладиган бўлавермайди. Лекин ҳар қандай ташқи жиҳатдан кўримсиз одам, маънавий бой, қандайдир ички ғўзалликка эга бўлар экан, ундаги бу чизиқни ташқи белгиларда кўриш мумкин.

Абдулла Қаҳҳорнинг Саидаси шундай яратилган об-разлардан. Уни хунук деб ҳам бўлмайди. Лекин унинг ички фазилатлари, ақли-фаросати Саидани ҳаммага эътиборди қилади. Абдулла Қаҳҳорда ташқи ғўзалликка ўзига хос бир қараш бор. Унинг асарларида таърифи ғўзаллар портрети тасвирини учратмаймиз. Агар у бирор персонажнинг ғўзал эканини таъкидламоқчи бўлса, «бошқаларни» ёрдамга қақиради. Масалан, Мунисхоннинг («Сароб») ғўзаллигини Сандий ва атрофдагилар орқали биламиз. Унда ҳам конкрет портрет чизиқларидан кўра ғўзаллиги ҳақидаги таассурот берилган эди.

«Муҳаббат»да ҳам ёзувчи Муҳайё портретини конкрет тасаввур қилиш мумкин бўлган тарзда тасвирламайди, балки унинг ғўзаллиги ҳақида маълумот беради.

«Қоп-қора тунда қарақлаган юлдузлар, қиш қаъридан баҳор кучоғига отилиб чиққан расида қизларнинг жамоли таърифга сизғирмиди? Муҳайё кекса табиат бор ҳунарини, тамоми макру-ҳийласини кўрсатиб оро берган ўшандай расида қизлардан бири...» (17-бет). Лекин Муҳайё ўзининг ташқи кўринишидан ташқари «яна нима билан маҳалланинг бино қўйган бисоти бўлиб» қолганди. Шу ваздан бундай қизнинг тақдирига, келажагига маҳалла-қўй бефарқ бўлиб туrolмайди. Унинг унаштирилгани маҳалла-қўйни безовта қилади, куёв ким экан деб қизиқшади.

Куёвдан дарак топилгач, маҳалла тинчланади. «Кўрган одамларнинг айтишига қараганда буларни бир-бирига худонинг ўзи билан тиккан, икковни дунёнинг икки бурчидан бўлса ҳам бир-бирини қидириб топар экан»

(18-бет). Энди Анварга келайлик. У Муҳайёни «қандай кўрди, унинг кўринишига қандай муносабатда бўлди, буни махсус тасвирламайди. Чунки ёзувчи учун (демак у хайрихоҳ бўлган қаҳрамон—Анвар учун ҳам) киши кўриниши биринчи даражали нарса эмас. Бунга Анварнинг Муаттар томонидан берилган саволга жавоби исбот бўлади. «— Мен яхши кўриш нима эканини ҳали билмайман, лекин Муҳайёга, Муҳайё деган инсонга жуда-жуда муҳтожман... Отам жон берган дамда олам кўзимга қароб, хунук кўринган, ўзим ожиз, нотавон бўлиб қолган эдим. Муҳайё бор жойда олам кўзимга чиройли, обод кўришиб қолди, ўзини ҳар ишга қодир сезаман» (76-бет). Ҳамма гап мана шунда—хуси, ғўзаллик Абдулла Қаҳҳор асарлари қаҳрамонларида ҳал қилувчи масала бўлмаган. Бир ерда Анвар Муҳайё билан Муаттарини солиштириб кўради. Аммаси ҳадеб қистайверган, Анвар Муаттарнинг суратини кўради. «Марғубанинг мақтопларидан кейинки ё ўзи илгари дурустроқ эътибор қилмагани учунми, Муаттар кўзига хунуқроқ кўринади. Унинг кўз олди-га Муҳайё келади. Муҳайёнинг олдида эса Муаттар анча хунук, суратда чўчиган каламушдай писиб, бақрайиб турар эди. Анвар шу дамгача Муҳайёга дурустроқ эътибор қилмаган экан, Муҳайё ҳозир, аммаси бошига шунча тош-туپроқ ёғдиргандан кейин ҳам ерга топталган олтиндай ярқираб турар эди» (28-бет). Бу ерда ҳам Муҳайё ҳақида, унинг кўриниши ҳақида умумий гап кетади. Шундай қилиб, ёзувчи Муҳайё кўринишини алоҳида тасвирламайди. Бу автор ниятида йўқ. Бу образ билан ўлкасизмоқчи бўлган гоани реаллаштириш билан ҳам боғлиқ. Муҳайё одамлар, Анвар қарашларида яшайди. Уларга эса Муҳайёни кўан, қоши, сочи, юзининг ранги алоҳида-алоҳида қизиқ эмас. Унинг ақли, одоби, ҳаётдаги ўрни, роли, қолаверса тақдирини қизиқ. Ёзувчи яна бир ерда Муҳайёни Муаттар таассуротида беради. «Муаттар шундай ислиқни кийимларда ҳам ҳуси-жамоли ярқираб турган Муҳайёни кўриб анграйиб қолди ва дарров ҳушини ўнглаб қўл берди».

Муаттар унинг чиройли эканини эшитган, лекин «ҳар қанча чиройли бўлса ҳам, меида хунук бўлиши керак», деган хаёлда экан шекилли, исқирт кийимда ҳам ҳуси-жамоли ярқираб турганини кўриб беихтиёр юраги жиг этиб кетди ва ўзига дарҳол тасалли бериб ичда «тентаккина бўлса керак» деб қўйди-да, қўл берди» (58-бет).

Бу ерда ёзувчи инсоннинг мураккаблигини кўрсатмоқчи бўлади. Гап Муҳайёнинг кўринишида эмас, ёзувчи унинг гузаллигини яна бир таъкидламоқчи ҳам эмас. Гап Муаттарда. У аёл. Унинг ўзига яраша ғурури бор. У Анвардан «ихтиёрй равншда» воз кечар экан, бугина эмас, Анварларга ёрдам ҳам бермоқчи бўлар экан, Муҳайёни ўзидан хунук деб ўйларди, тўғрироғи, шундай бўлишини истарди. Ўткир психолог Абдулла Қаҳҳор аёлларга ҳос бўндай нозик кечинмаларини яхши билган ва буни кўрсатиш билан, умуман, ижобий бўлган персонажга нисбатан малол келадиган иш қилган эмас. Инсон мураккаб. Мана шу фикр ёзувчининг ҳамма асарларида ўтказилади.

Абдулла Қаҳҳор портретдаги муайян бир моҳиятни намоен этадиган чизиқни топади ва унга урғу беради. Биз юқорида Абдулла Қаҳҳорнинг сўзга тежамкорлиги ҳақида гапирган эдик. А. Қаҳҳор қаҳрамонлари портрети ниҳоят қисқа, айрим деталдагина намоен бўлар экан, топилган портрет чизиги ўзини ниҳоят характерлилиги, шу муайян одам ҳақида тўла тасаввур бериш кучига эгаллиги билан характерлидир. Лекин баъзи асарларида, баъзи образларида портрет қаҳрамони характерловчи етакчи приёмлардан ҳисобланади («Сароб» даги Сорахон, «Синчалак» даги эшон, «Тўйда аза» даги Мансуров). Абдулла Қаҳҳор ҳам «қабул қилинган» традициядан боради. Салбий тиллар чиройли бўлмайдилар, агар табиат уларни «текис қилиб» яратган бўлса, албатта нимаси биландир у одамга маъқул бўлмайди. Абдулла Қаҳҳор манерасига ҳослик шунда ҳамки, у бундай портрет яратганда ўхшатишлардан мўл фойдаланади. Ёзувчи портрети қотиб қолган ҳолда эмас, балки ҳаракатда тасвирлайди. Ёзувчи персонажлар портретини яратишда уларнинг психологик ҳолатларини назарда тутати, персонажнинг маънум ҳаракати, руҳий ҳолатининг бир дақиқасини беради.

«Муҳаббат» да ёрқин портретга персонажлар деб икки кишини—Марғуба ва Жавлонни кўрсатиш мумкин. Бу икки бир-бирини тўлдирувчи персонажларнинг фикри ҳам, кўриниши ҳам, ҳаёт мазмуни ҳам ниҳоят тор, фикрлар шодирас қашшоқ. Бу эру хотиннинг қиядагилар иши одамларга озор етказиш дейилса хато бўлмайди. Бу икки персонажнинг кўриниши, кийиниши уларнинг ҳаёт мазмунига жуда мос. Марғуба ҳаётида дастлабки мунофиқ-

ликни ўзи севиб теккан эрига қилади. Армияга чақирилган Ҳакимжон фронтга ўтиб кетиши олдида Марғубани кўргани уйга келади. «Ҳакимжон мунолишдан бурилганда ҳовли эшиги олдидаги ўзи ўрнатган скамейкада семичка қақиб ўтирган Марғубани тусмол билан таниди: сочини қирқтирипти. Марғуба уни кўриб ўрнидан турди, ерга қараганича уюлиб ётган семичка пўчоқларини оёғи билан нари-бери сурди. Унинг эгинда енгсиз катак кофе, тор куларанг шим — худди калтакесакка ўхшар эди» (15-бет). Ёзувчи бу ерда ҳам портретнинг деталларини тасвирлаб ўлатирмади, балки Ҳакимжон кетгандан сўнг содир бўлган ўзгаришларни—кийим-боши, ўзини тутуши орқали образли қилиб берган (10-бет). Марғубадек одамлар ўз манфаати йўлида ҳар қандай одамгарчиликни босиб-янчиб кетадилар. Марғуба энди жияни Анварнинг ҳаётига аралашади ва қўлидан келган ёмонлиқни қилади.

Мана у навбатдаги мунофиқликка бел боглайди. У бир яхши оила тинчлигини бузини, пок аёл номига доғ туширишга отланар экан, бир дақиқа бўлса ҳам ҳижолатланмайди, ўйлаб ҳам кўрмайди. Ёзувчи мана шу нақа вақтда «ёмонини» «яхшини» нарса билан учраштираар экан, ёмон қиёфасини кучли таъкидлаш мақсадида унинг ташқи қиёфасини бўрттиради: У «...ҳаво ранг шоҳи кўйлаки, баланд पोшанса орқароққа кетган амиркон туфлисини кийди, тақимига тушадиган узун, лекин ингичка улама сочини солди, бўйнига қизил маржон, қулоғига сариқ балдоқ тақди, юзига упани қалин суркаб, ёноғидаги кўк холини кўмди, гажакаларини чаккасига тупук билан ёпиштирди, чамандагул дўппини сап-сарик парки устига қўндирди, нопармон рўмолчага атир сепиб кўркагига тикди-да, Муҳайёнинг онаси Мубораххонни қидириб кетди» (25-бет). Ёзувчининг «яхшини» билан «ёмон» тўқнашишида ёмоннинг қиёфасини чуқурроқ кўрсатиш орқали унинг моҳиятини таъкидлашини Жавлон образига ҳам кўрамир. Жавлоннинг асар воқеаларига аралашини билан бошининг «тепалак қип-қизил» эканидан хабардор бўламиз. Буни ёзувчи бир неча ерда таъкидлайди. Мана Жавлон Муҳайёни учратиб, уни «синаб» кўрмоқчи бўлади. «Унинг қип-қизил, ялтироқ бошини майда тер босган, қисилган кўзларининг икки бурчи оқ-сарик, ўзидан дим-ққан хом тери ҳиди келар эди.

Муҳайё унинг қисилган кўзлари, анқиб турган ҳиддан жирканиб галпи қўмаслик учун нега узр сўраётганига ҳам қизиқмайди. Анварни сўради».

Юқорида таҳлил қилинган асарлар шуни кўрсатадики, портрет ҳар бир ёзувчида, киши кўринишига бўлган муносабат қандай бўлмасин, у асар гоёси билан боғлиқ бўлганлигига қиммати ошади. Персонажнинг портрети фақат унинг «яҳши» ёки «ёмон»лигини кўрсатиш (хунук ёки чиройлик бўлиши) учунгина хизмат қилмайди. Портрет деталларидан бўлими кийим-бош ҳам гоёга хизмат этгандагина аҳамият касб этади.

Бадний асарда киши кўриниши, портретни яратиш йўллариин кузатар эканмиз, бу билан боғлиқ бўлган таъсир, восита ҳам ёзувчининг асарда ўтказмоқчи бўлган гоёси билан боғлиқ эканини кўрамиз. Албатта, портретда гоё яланғоч ҳолатда дангал «кўриниб» турмайди. Балки бутун гоёвий-бадний таъсир воситалари билан биргаликда, мужассамланган ҳолда контекстда белгиланади.

Хулоса қилиб айтганда, портретнинг асардаги роли катта, асар қаҳрамонининг муваффақиятли чиқишига ёрдам берувчи воситалардандир. Ёзувчи барҳаёт кишиларга қандай қараса, ўз қаҳрамонларида ҳам шундай назар ташлаши керак.— деб ёзган эди М. Горький. — Ёзувчи бу қаҳрамонларнинг қайси бирида нутқ, ҳаракат, қадди-қомат, афт-башара, табассум, кўз қарashi ва ҳоказоларнинг ўзига хос аломатини топиб қайд этгандагина у йирик киши сифатида гавдаланади. Адабиётчи бу нарсаларни таъсирлаш билан китобхонга уларни яхшироқ кўриш ва эшитиш имконини беради. Бир-бирларига тамомила ўхшаган кишилар бўлмайди. Уларнинг ҳар бирида шундай ташқи ва ички хусусиятлар мавжудки, бу хусусиятлар фақат уларгагина хос бўлиши мумкин»¹⁷.

Ёзувчи нияти ва пейзаж

Инсон ўзини ўраб турган муҳитдан ажралган ҳолда яшаймайди. У муҳит билан муносабатга киришади, ундан таъсирланади, унга мослашади ва таъсир ҳам қилади. Муҳит маъноси кенг тушувча бўлиб унинг таркибий қисмига табиат манзаралари—пейзаж ҳам киради.

¹⁷ М. Горький, Олитературе, М., 1953.

Ёзма адабиётда бўлганидек, фольклор асарларида ҳам табиат кўриниши, қаҳрамонини ўраб турган муҳит таъсирига кенг ўрин берилади. Классиклар асарларида эса пейзажнинг инсонлар ҳаётига киргани — ўйнаган роли кенг планда таъсирланган. Бу борада асарлар мобайнида ривожланиб келаётган адабиётимиз ўз анъаналарига эга. Қиш бахтсизлик, ғамгин фасл, баҳор эса янаш, меҳнат қилиш, уйғониш символика айланиб кетган. Шунингдек, тоғ доим қандайдир гўзаллик, умид, хурсандлик ифодаловчиси бўлса, кеч, қоронғу аксинча ғашлик, ғам ифодачиси бўлиб қолган.

Пейзаж таъсирининг асардаги роли ниҳоят катта. Уни қўлашдан кузатишдан мақсадлар ҳам турличадир. Бу ёзувчининг ўзига хос стили, демак, пейзаж таъсирига юкланган вазифалари билан боғланади. Унинг асарда баъжарадиган вазифалари ҳам хилма-хилдир, лекин уларнинг ҳаммаси асар гоёси билан, ёзувчи айтмоқчи бўлган фикрлар билан, эстетик мақсадлар билан узвий боғлангандир. Пейзаж қаҳрамонлар ҳаракатларига шароит яратиш, пайтини белгилаш, муайян шаронгдаги ҳолатини, кайфиятини таъкидлаш, воқеалар ривожига таъсир этиш каби хусусиятлари билан асарнинг гоёвий йўналишида жуда муҳим ўрин тутади.

Асарларда пейзажнинг қўлаш, воқеаларни ташқи муҳит билан боғлаш ҳамма ёзувчиларда бир хил бўлмаслиги аниқ. Пейзажга бўлган муносабат ёзувчиларда турлича бўлиб қолмасдан, балки асарларнинг характериға қараб пейзаж бир ёзувчининг ўзида турлича роль ўйнаши мумкин. Пейзажга муносабат масаласида ёзувчининг ўзига хос томонларини, ҳамма асарлари учун қандайдир умумий бўлган томонларини кўриш мумкин. Ойбек ижодини пейзажсиз, табиат манзараларини асар воқеаларида, қаҳрамонлар ҳаётида ўйнаган родисиз тасаввур қилиш қийин. Унинг қаҳрамонлари табиат билан доим юзма-юз келадилар.

Абдулла Қодирий асарларида пейзаж кўп ўрин олмайдди. Лекин ўқувчи доим воқеаларнинг содир бўлаётган вақтини, қаҳрамонлар ҳаракат қилаётган муҳит табиат манзаралари, пайт билан боғлиқ эканлигини ҳис қилиб туради. Масалан, ўқувчи Отабекнинг Марғилонга бориши ва ошиқ бўлган фаслини яхши билади. Ёзувчи бунга кундалик ҳаётий деталлар, шу фасл туфайли рўй берадиган «майда-чўйдалар» орқали эришади. Бекдан

безовталанган Ҳасанали кечаси унинг меҳмонхонасидан хабар олади. «Тун аёз, изгирик ел тўрт тарафга югуриб жон ачитмоқчи бўлар эди. Ҳасанали ярим аланғоч ҳолда жунжашиб дарича остида, изгирик кучоғида ўтирар эди. У еган совуғига илтифот этмас, вужудини изгирикда топшириб, фикрини ҳужра ичига юборган эди» (21-бет). Ёзувчи Отабекнинг Марғилонга келган пайтдаги ҳавони шундай тасвирлайди ва бундан сўнг эса доим бошқа деталлар билан ёслайтиб туради. Ҳасанали Бек ошиқлигиндан хабар топиб, кимлигини билиб Қутидорниқига совчиликка боради, шунда Қутидор танчага олов солади. Тўй кунига келганда Отабек ва Кумуш кийимлари (умуман, Абдулла Қодирий сеvimли қахрамонларини яхши, ранг-баранг кийинтиради, эринмасдан батафсил ранги, туси, бичимингача кузатиб боради) воқеа содир бўлаётган пайтчи шарҳлашга ёрдам беради.

Абдулла Қодирий қахрамонларининг руҳий ҳолатларини уларни ўраб турган манзаралар тасвири орқали ифодалашга эришади. Отабекнинг Тошкентда уйланишини бўйинга қўядилар. У «розилик» олгани Марғилонга боради. Баҳор. Табиат уйғонган, йўллар чиройли. Лекин унинг юрагига ҳеч нарса сиймайди. Эркин, ҳар қандай диққи-нафаслик, қонда-тартиб ва мажбуриятлардан озод бўлган қушларга Отабекнинг ҳаваси келади. Отабекнинг фикрлари дам бевосита, дам табиатга қўйрилиб баён қилинади. Ёзувчи шу йўл билан қахрамонларининг ҳолатини табиат ёрдамида тасвирлайди. Отабек қайнотаси томонидан қувилди. Отабекнинг умрида биринчи марта шундай хўрланиши эди. У нима деб ўйлашни, нима қилишни билмайди. Боши оғиб ҳаёлот билан Уста уйига келиб қолади. У билан танишади. «Уй эгаси қозон ёнига кетгач, у ҳам ўриндан туриб ҳовлига тушади. Айвоннинг нариги ёни билан шарққа қараб кириладиган бир йўлак орқали бир боқчагами, майдонгами чиқилишини билиб шу ёққа юрди ва кичикроқ бир мезвзорга чиқди. Кечанинг қоронғилиги устига меваларининг қуюқ япроқлари қўшилишиб, бу майдон айниқса Отабекнинг ҳозирги кўнглига яқинлашиб келар эди. Унинг кўнгли меваси бу кунги қора воқеа билан қандай ўралиб, йўқолиб кетган бўлса, бундаги дарахтлар ҳам ўз меваларини кеча ранги билан бўйиб, яшил япроқлари ила кўмган эдилар, яъни бундан ўсган дарахт қандай мева берадилар — ажратиб қийин

эди. У шу қоронғузор билан қўшилишиб кетгандек ва қоронғуликнинг кучоғига кира боргандек мезвзорнинг ичкарисига юра борди. Ниҳоят бутோқлари баргига солиниб тушган бир дарахтнинг остига ўтирди ва бу ўтиришда узоқ фурсат қотиб қолгандек ҳаракатсиз эди» (184-бет). Ёзувчи тасвирлаган ҳовли кўринишини Отабекка, унинг кечинмаларига мослигидан ташқари, бу ҳовли Отабек ҳаётида анчагина роль ўйнайди, бу ҳовлига ёзувчи кейинчалик яна Отабекни келтиради ва мана шу кўрimsиз ҳовлида Ҳомидларнинг Кумушни олиб қочиш режалари ҳақидаги фикраларига дуч келади.

Ёзувчи бирор табиат манзарасига, ҳолати тасвирига мурожаат этар экан, бу қахрамоннинг муайян ҳолати, қарашларига мос бўлиб қолмай, балки келажак кайфиятларини ҳам белгилайди. Кумушнинг Отабекдан ажратилди. Лекин унинг ҳасратининг, азобларининг чеки йўқ. Уларни ифодалашга тил ожиз. «Қуз кунларининг оёғи ва қиш кунларининг боши эди. Дарахтлардаги сариқ барглар тўкилиб тугалган, ер юзи ўзининг қишки сариқ кийимини кийган эди. Тўрт томонининг ўралганлиги соясида япроқларини тўкилишдан сақлаб қолган бу гилос ёғочлари ҳам букун тунги қора совуққа чидалмай елнинг озғина ҳаракати билан-да, баргларини ширт-ширт узиб ташламоқда эдилар. Ҳаво очик бўлиб, қуёш тузук-ина кўтарилган, ammo унинг ҳам бу кун унча таъсири йўқ, бу кунги қора совуқ қуёш кучинида кесган эди.

Урта эшикдан Кумушбини кўриди. Буруйи тўлалиги кетиб, озғинланган ва лекин бу озғинлик унинг ҳуснига камчилик бермай, билъаксис юқорилатган» (204-205-бетлар). Бу ердаги табиат тасвири сеvimли кишидан айрилган, кўксин армон билан тўла Кумуш ҳолатига мос. Кумуш кўргулиги бу билан чекланмайди. Уни ўзи кўрмаган, сеvimмаган одамга узатмоқчи ҳам бўладилар. Бу эса бусиз ҳам эзилган Кумушга ортқича эди. Кумушнинг унаштирилиши хабарини Отабек тасодифан эшитиб қолади. Бу хабарнинг унга кўрсатган таъсирини ёзувчи очикдан-очик шундай дейди: «Унинг бу кунги ҳолига қараш юракларини ерганидек, тасвирга ҳам қалам қучи оғиздир...» (215-бет). Шундан сўнг ёзувчи «Хўжа Маъроз» мезвзорининг тундаги тасвирига ўтади, даҳшат, кучли шомол—хулласи, табиат нола билан кўтарилгандек. Шундан сўнг эса Отабекнинг шу мезор масчитида тунаганини билдиради. Шундай нозик психолог ёзувчи Абдулла Қо

дирий ҳам ўз қаҳрамонларининг кайфиятларини тасвирлашга, таҳлил қилишга баъзан ожиз эканлигини таъкидлаб, қаҳрамон кайфиятини табиат тасвири орқали билдирмоқчи бўлади. Бу ерда Отабек табиат билан алоқага киришмайди — қабрustonининг хушқилигини сезмайди. Чунки унинг қалбига кечинмалари бунадан кучли. Ёзувчи эса сезимли қаҳрамонни ангадек ўзининг ожизлигини бўйнига олиб, унинг яраларини янгиласи келмайди.

Табиат манзаралари фақат асар қаҳрамонлари кайфиятига мос тасвирдан иборат бўлган пассив ҳодиса эмас, балки у қаҳрамонларда маълум кайфият ҳам яратди. Отабек душманларини тутатиб Тошкентга қайтган, яхши умидлар билан яшайди. Кумушнинг келади деб кутади. «Бу кун қуёш очиқ ҳавода кезиши учун жим-жим товланиб, ер юзига кулиб қаради. Икки кундан бери кулаш бетини қоплаб, турган ерларга жон суви сепиш кула чарчаган баҳор булултурлари бурчак-бурчакка тарқалиб борар эдилар» (279-бет). Қушлар ҳам баҳорини табрик-лаб вижирлаб қолишди, подалар далага чиқди. «Баҳорнинг бу кунги сеҳрли кунини Отабекни ҳам қитиқлади» (280-бет). У ҳам қимизхўрликка боради. Дала тасвирига ёзувчи бор маҳоратини ишлатади ва бундан Отабекни таъсирлатади. «Отабек табиатнинг шу кўркем ва латиф кўринишига мафтун бўлиб бироз ётгандан кейин, «у ҳам бўлса эди», деб ўйлади ва узоқ тин олиб қўйди» (281-бет). Дарҳақиқат, Отабек энг яхши нарсаларини Кумушга раво қўради. Отабек шундай дилхушликка муяссар бўлар экан, буни Кумуш билан бирга баҳам кўргуси келади, унга буни ота қилмаганидан ўкинади, «у ҳам бўлса эди» деган эзгу нияти табиатга, баҳор тасвирига янги бир мазмун бағишлагандек бўлади. Ма-на шу табиат Отабек муҳаббатни поклаганинг чексиз, чегарасиз эканини таъкидлашга имкон беради.

«Меҳробдан чаён»да ҳам Абдулла Қодирий кенг пейзаж, манзара тасвирига катта эҳтиёж сезмайди. Лекин айрим ўрикларда Анвар табиатига хос томонларини кўрсатишда пейзаж тасвирини қўллайди. Анвар ўз юрагини Раънога очмоқчи ва унинг фикрини билмоқчи. Ёзувчи дарров бу учрашувга шаронт яратади. Ёзувчининг ҳам лирик ҳолатга тайёрлайди. Бу ерда сенишганларнинг доимий ҳамроҳи ой ҳам қатнашади, дам майин, дам туполон билан шамол ҳам қатнашади. «Меҳробдан

чаён»да «Уттан кунлар»га нисбатан пейзаж кўпроқ, го-лий вазифа билан таъминланган. Юқорида келтирилган мисоллардан айни чоғда шуни ҳам кузатиш мумкинки, бой табиат манзаралари билан персонажлар ўртасидаги контакт жуда ҳам «яқин эмас». Ёзувчи пайт, вақт, муайян шаронддаги табиат ҳолатини, асосан ўзи чизади. У сезимли қаҳрамонларнинг қарашини, ҳис қилишини, таъсирланишини орқали манзаралар яратмайди. Айниқса бу нуқтадан юқорида келтирилган икки мисол характерли. Отабекнинг оғир кечинмалар билан қабрustonда тунаши, Кумушнинг Отабекдан ажратилиб янги куёвга узатилиши воқеалари фонидagi табиат тасвири қаҳрамонлар ҳолатига мос равишда чизилади. Лекин қаҳрамонлар эса бу табиат манзарасини ҳис қилмайдилар, ўзларининг муносабатларини ҳеч қандай қилиб билдирмайдилар. Ёзувчи параллел тасвир йўлини тутди. Бу эса ёзувчининг ўзига хос стили, табиат тасвирига бўлган муноса-бати билан ҳам белгиланади.

Ойбек эса ўз асарларида табиат тасвиридан кўп фойдаланиши, бу соҳада ўзига услубга эгаллиги билан бош-қа ўзбек ёзувчиларидан ажралаб туради.

Ойбек қаҳрамонлари табиат билан кўпроқ мулоқат-да бўлади. Уларнинг туриш-турмушлари, яшаш шарон-лари—ҳаммаси борлиқ билан, ўраб турган табиат, муҳит билан боғлиқ. У табиат тасвирини алоҳида-алоҳида лирик чекинишларда тасвирлаш ёки уни воқеаларнинг ха-рактерли ерларига қистириб ўттиш йўлидан бормайди. Ойбек тасвиридаги пейзажнинг воқеалардан алоҳида узиб олиб бўлмайди, чунки улар бутун асар руҳига, қон-қонига сингиб, гоёси билан чамбарчас боғланиб кетган. Ойбек манзараларига лирик сокилик, вазминлик хосдир. Унинг асарларида табиатнинг йўналиш роли ниҳоятда хилма-хил ва бойдир. Буларнинг ҳаммаси бир масалага—автор гоёларини лирик тарзда ифодалашга, ўқувчига эстетик завқ бағишлашга қаратилади. Бутун воқеалар давомида ўқувчи дам ғамгин, дам мунгли, ҳасратли, дам юраклар-га қандайдир завқ, шодлик берувчи манзараларни, бор-лиқни кузатиб боради. Бу ажойиб манзарасиз воқеалар аҳамиятини, қаҳрамонлар саргузаштини тўла тасаввур қилиш қийин. Бу табиат тасвирилар қаҳрамонларнинг ҳаётга, табиатга яқинлиги ва реаллигини акс эттиришга қаратилгандир. Ойбек пейзажлари социал мазмун билан таъминлангани билан ҳам характерли. Табиат фасла-

ри кўриниши, нижондликлари ҳаммага ҳам бир хил таъсир этмайди. Агар қаҳратон киши камбағал сирини очиб юборса, кун кўришини қийинлатса, болаларга бойиш йўлини кўпайтиради.

Табиат манзараси, борлиқ Ойбек қаҳрамонларига турлича таъсир қилади, улар кайфиятини, ҳолатини белгилайди. Ойбек пейзаждан кўпроқ қаҳрамон кайфиятини белгилash мақсадида фойдаланади. Табиат ва инсон доим бирга яшайди ва бир-бирларига таъсир кўрсатадилар. Дам инсон кайфияти табиатни «белгиласан», дам табиат инсон кайфиятини белгилайди. Йўлчи Мирзакаримбойнинг уйида қолади. Уйдади, онласидан узокда, янги шарондта, янги танишган узок қариндошиникида, ҳали у ҳеч кимни билмайди, танимайди. «Кўёш яширинган бўлсан ҳам, кундузнинг ёруғлиги ҳам тамом сўнмаган эди. Аллақандай майин, мулойим жимжитлигини атрофда ситир, бузоқларнинг матарши, даракталар орасидан қушларнинг ора-сира янграб, яна бир зумда тинган сайраши сескантиради. Ҳамма нарса ҳорғин, мудрашга бошлаган каби... Аллақандай поёнсиз ғариб оқшом» (16-бет). Бу оқшом ҳақиқатан шундаймикан ёки «...супа лабида бошини қуйи солиб, камбағал, қишлоқдаги чордевор уйини, меҳрибон онасини, севикли укаларини кўз олдига келтириб, йўларга чўмган Йўлчига шундай таъсир қилдимикан? (16-бет). Езувчи бир воқеа давомида қаҳрамон кайфияти ва воқеа характерининг ўзгариши билан табиат тасвирини ҳам ўзгартариб боради. Йўлчи онасиз, қоронғу, зах, илгарни бедахона бўлган хужрадан—хизматкорхонадан чиқиб ўзини енгил ҳис қилади. «Осмон тиниқ, қалин қор билан қопланган даладар устида юлдузларнинг олтин гўзаллиги ёрқин чақнайди. Ҳар вақтдагидан кўркемроқ, тиниқроқ кўринган тўли ой самоннинг бир нуқтасида қотган каби... Унинг нурларида қишнинг поёнсиз оқ кўрпаси майда олтин учқунлатиб, ҳамма ёқин чуқур жимжитлик билан ўраб ётardi. Яланғоч даракталар майда юлдузчалар билан ёнган қора, ажиб, чиройли кўккалар ташлайди. Ойдинли қиш кечаси шундай гўзал, шундай улугворки, ҳатто хизматкорларнинг хароб кулбаси ҳам, деворларига кимянгидир томонидан ёпилиб, янгитирилмай қолган таппилар ҳам, аллақандай бежирим манзара ясайди» (101—102-бетлар). Езувчи бу ажойиб манзарани бериш орқали бой хизматкорларнинг яшаш шароитини

анда таъкидласа, ночорлигини билдирса, иккинчидан, бу манзара Йўлчи ҳаётларига шароит яратди, унга умид бахш этади. Биз Йўлчини Гулнор билан танишганидан, уни Ериятнинг қизи эканлигидан хабардор бўламиз. Йўлчи шу вақтгача номтаълум қиз ҳаёли билан яшар эди, унинг кимлигини билишининг ўзи ҳам Йўлчига катта бахт. «Ҳозир унинг кўкес гоҳ оғритувчи, гоҳ юпанитирувчи кечиммалар билан, бутун руҳига сингган тотли ҳасрат билан тўла эди» (102-бет).

Ойбек табиатни бутун ранглари билан ҳис қилган катта рассом санъаткордир. У сўз кучи билан табиатнинг қайтарилмас манзарасини яратди. Езувчи табиатнинг қаҳрамонлар кайфиятига мос ё унга зид тасвирини берар экан, бунда ўзининг севган фасли манзараларидан фойдаланади. Ойбек ижодида «...ўзига мос ва севимли образларни акс эттиришга, айниқса мувофиқ бўлиб тушади... Ойбекнинг шеърларида қуёш ва баҳор образлари лирик қаҳрамонга ҳаммиса ҳамроҳ. Шонр қуёш ва баҳор нурларини қалбда сақлайди... Қуёш ва баҳор худди лирик қаҳрамон сингари кишиликка, меҳнаткаш халққа ёруғлик, шодлик ва бахт яратиб беришда қатнашади... Қуёш ва кўккам образларида, уларнинг ҳаракатларида, тақомидида, гўзаллиги ва ички мазмунининг очила боришида шонр юрагига яқин ва қадрдон гоҳ гавдаланади»¹⁸. Бу фикр Ҳомил Ёкубов томонидан Ойбек поэзияси устида олиб борилган кузатишлар натижасида майдонга келган. Ойбекнинг шонрона қалби, табиатни катта санъаткор рассом сифатида ҳис қилиши унинг прозасида ҳам намоён бўлган. Айниқса, унинг севган образлари—табиат бўғлаклари «Қутлуг қон»да кенг планда ишланган, мукамаллашган. Езувчи Йўлчи ва Гулнорга олам-олам қуёш ато этади.

Ойбек Йўлчининг хуш кўради. Ойбек табиатан саҳий ижодкор. Унинг саҳийлиги биринчи навбатда ўз қаҳрамонларига бўлган муносабатига намоён бўлади. Ойбек ўз қаҳрамонига «қўлидан келган» ҳамма яхшиликларни қилади. Қисқа умр кўрган, ҳаётнинг аччиқ-чучулигини обда тотиган Йўлчига ажойиб дамлар тақдим этади, ша-

¹⁸ Ўйбек совет адабиёти тарихи очерклари, II том, 1962, 276—279-бетлар.

роит кўтарганича, уни ҳаётидан завқлантиради. Йўлчи шундай бир даврда яшайдики, унинг меҳнатдан бошқа нарсага ҳаққи ҳам йўқ. Ундан талаб қилинадиган нарса сўзсиз итоат, тўла тобеблик ва тинимсиз меҳнат. Ёзувчи Йўлчи меҳнатиини улуғлайди. Уни меҳнатдан завқлантиради.

Умуман, Ойбек ижобий қаҳрамонлар образини яратганда уларга табиат бахш этган барча фазилатларини, гўзаллигини ҳис эттиради, уларни эстетик завқлантиради. Инсон билан табиат ўртасидаги табиий боғлиқлигини ёзувчи ижобий қаҳрамонлар орқали реаллаштиради. Меҳнат кишининг маънавий бой, завқли, таъсирчан, гўзаллигини чуқур ҳис этувчи қилиб кўрсатиш унинг табиатга яқинлигини кўрсатиш орқали амалга оширилади. Йўлчи Мирзакаримбой эшитига елган жундан бошлаб ишга тушиб кетади. «Йўлчи ўроққа диққат билан тикилиб қаради ва энгкайиб ўра бошлади... Беда ораси жуда иссиқ, гўё қуёшнинг бутун олови беда ичига яширингандай; қизгин бўғувчи ҳаво юзга уради. Йўлчи мўл-мўл тер қуйиб, ҳеч қаёққа қарамай ишлай берди. Ўроқ ўткир эди. Уралиб-чаппашиб ўсган қалин майсани «шар-шар» йиқиб борар экан, ўзи ҳам завқланади» (15-бет). Меҳнат қандай оғир бўлмасин, кучли Йўлчига бўйсунди. Йўлчининг бу меҳнати тақдирлагандай бўлиб, ёзувчи шу кунни биринчи марта унга Гулнорини кўрсатади.

Ёзувчи Йўлчи кўзи билан яхши, чиройли нарсаларни кўради, тасвирлайди. Мирзакаримбой қўлидан ҳамма нарса келади, қўли ҳар нарсага етади. Ўй-жой, кийим-бош, маншат жойида. Мирзакаримбойга тегишли, уннки бўлган нарсаларни Йўлчи кўзи билан, унинг қарашини, тушуниши билан тасвирлайди. Йўлчи инсон яратган ҳамма яхши нарсаларни қадрлайди, тушунади. Бойлар ҳамма нарсага эга, лекин улар учун завқланиш бегона. Бойларнинг фикри пул билан, давлат билан банд, улар табиат, инсон яратган гўзаллигини ҳис қилишдан узоқ. Ёзувчининг бу нияти асарнинг қон-қонига сингдириб юборилган.

Йўлчи эса динли, таъсирчан. Йўлчи Мирзакаримбой уйда қолади. Тоғи отиши билан ўрнидан туради. «Ҳаво салқин, тоза. Унда-мунда қушлар сайрайди. Йўлчи ўрнидан турди, ариқда юз-қўлини ювиб, ташқари саҳида бироз кезд. Меҳмонлар шийпонда шоҳи, атлас,

адрас кўрпаларда, бошларини оппоқ ва юмшоқ ёстиқларга қўйиб ухлайдилар; баъзиси пишиллайди, яна биrowи хириллайди, кими секингина бурни билан хуштак чалади. Баъзилари хуррак тортади. Улар бир-бирлари билан ўқанишқандай хурракни даража-бадаража оширишга тиришади: бирисиники авжга минганда, иккинчиси бошлайди.

Майин тоғи шабадаси ранг-баранг гулларни секин тебратиb, атрларини ҳар ёққа сепади. Йўлчи бу гўзал гулзордан узоқлашгуси келмаса ҳам, лекин хурракни эшитмаслик учун, бу ердан кетади» (17-бет). Бу ажойиб тоғдан Йўлчи баҳраманд бўлади, бошқалар—боғ эгалари гафлат уйқусида улуғвор тинчликин, сокинликин ўзларининг ёқимсиз хурраклари билан бузаядилар. Мана Мирзакаримбойнинг боғи. «Йўлчининг кўзига «жаннатдай» катта боғ манзараси очилади, томоша қилиб, кекса тоғанин оқсидан юра бери. Орасидан Қўқонарава бемалол юрадиган кенг, узун ишқомлар икки танабдан мўлроқ ерни ишғол этган. Қўмқўк тоқ барглари эрталабки қуёшда жияваланади. Боғнинг тўрт томонини ўраган баланд, янги пахса девор бўйлаб шафтолилар ўсади. Қўиларига тирговичлар қўйилган бўлса, меванинги кўпلىгидан шохлари синиб, ерга тегиб ётади. Боғнинг қўйсидида катта олмасор... Йўлчига шуниси қизиқ туюлдики, бу ерда қай томондан қараманг, ҳамма дарахтлар бир чизик устида текис саф тортиб туради, дарахтлар ўртасидаги масофа ҳам баробар. Дарахтлар пакана, меваси мўл ва йирик. Лекин ҳозир деярли ҳаммаси кўм-қўж. Бундан ташқари, боғнинг турли жойларида ҳар хил мевали дарахтлар—нок, ўрик, беҳи, жийда... ва ҳоказо анчагина» (19—20-бетлар). Ёзувчи бирор ерда бойларнинг, давлат сураб турганларнинг кўнгилларига чуқурроқ назар ташламайди. Уларни табиат билан узраштириб, баҳраманд қилайди. Зотан, уларнинг янаш шаронглари, фикрлаш доиралари бунга йўл қўймайди. Уларнинг ҳам «роҳатланиш», ҳаёт завқини суриш «майдони» бор. Вир пул тўплашдан, бир тапга-тапга ейишдан, ичишдан, бири бузуққилик қилишдан лаззатланади. Ёзувчи уларнинг эстетик завқ оладиган манбаларини чегаралаб пулга, давлатга боғлайди, маънавий қаншоқ қилиб кўрсатади.

Фазилдинлардан йўл бечора одам қарз бўлиб қолади. Тўлаша пули йўқ. Қарзидан қутулиш учун уларга ягона кун кечирш манбаи бўлган боғини ўтказ-

моқчи бўлади. Езувчи бу ажойиб боғни эринмасдан тасвирлайди. «Богда саккиз узум ишком, ҳаммасинининг поялари яхши ишланган, пушталари чопилган. Салим-бойвачча икки ишкомга кириб бошдан-оёқ кўриб чиқди. Узуми ток бартидан ҳам мўл. Фазлиддин эса, барча ишкомларни айланиб неча хил узум борлигини ҳам билиб чиқди. Кейин, жўхори, сабан, пиёз экилган қисмларга қаради... Денор бўйлаб ҳар хил мевали дарахтлар: шафтоли, олма, нок, олуча, жийда. Бу богда, Салимбойваччага олтинчи уч туп, Фазлиддин ҳисобича, етмиш туп мевали дарахт бор эди. Боғнинг саҳнини Салим уч ярим таноб, Фазлиддин уч таноб мўлжаллади. Салимбойвачча секингина шивирлади: «Ўн танобга арзийди. Ҳамма нарсаси тайёр. Ошни пишириб, қошини солиб қўйибди эгаси, ячаверасиз, Фазлиддин» (288-бет).

Езувчи Йўлчига ҳаммага ҳам муяссар бўлавермайдиган катта туйғуни — муҳаббатни ато этади. Йўлчидаги бу туйғу унинг қалбидagi олижаноб фазилатларни янада ёрқинроқ намоиш эттиради. Унинг характеридаги олижаноблик, яхшилик имкониятларининг ниҳоятсиз эканлигини кўрсатади. Уин севги маънавий жиҳатдан яна гўзалроқ қилади, унга аллақандай сўз билан ифодалаш қийин бўлган ҳаётбахш руҳ, илиқ туйғу ато этади. Йўлчи кўнгил қўйган қиз Гулнор ҳар жиҳатдан ҳам унга тенг: улар ҳам соғинал, ҳам ёши, ақли жиҳатдан бир-бирларига муносиб. Ихшалларининг ўз тақдирларини бир-бирига боғлашлари учун ташқи жиҳатдан бирор монйилик қиладиган нарсаси кўринмайди.

Лекин шунга қарамасдан, улар йўлларига шундай тўсиқлар қўйиладикки, натижада уларнинг севгилари фожияли тугайди. Мана шу бир-бирига тенг ва мос ешлар севгисининг фожияси ўша давр, ўша тузум фожиясига, айбонмасига айланди. Бу икки ёш ҳар жиҳатдан ўзига тенг бўлмаган одамга (фараз қилайлик, Йўлчи Нурига, Гулнор Ҳакимбойваччага) кўнгил бериб, «одобсизлик» қилганида, бошқа гап эди! Уларнинг тенглиги, бир-бирига муносиблиги фожияни яна ҳам чуқурлаштириб юборди.

Йўлчи на Гулнор биринчи марта саратонда кўришади, унутилмас зисол дамлари эса уларга баҳорда, ёзда насиб бўлади. «Қиз Йўлчинга чуқур севар, унинг ёлғиз исмини эшитиш билан юраги тўлқинланар» эди.

Бу муҳаббат қизининг кўнгилга ёз чоғи, Йўлчи қишлоқдан келган кунларидаёқ саратон қуёши билан бирга кирган эди» (137-бет). Йўлчи ва Гулнор бир-бирларига бўлган муҳаббатини гўзал баҳор кунлари изҳор қиладилар. Улар шундай жамиятда яшайдиларки, оддий ниятларини ҳам рўёбга чиқариш мумкин бўлмайди. Лекин саҳий ёзувчи улардан ҳеч нарсани аямайди. Езувчи бойларга раво кўрмаган бахтни, унутилмас дақиқаларни ўз қаҳрамонларига беради. Бу бахт табиат нашидаси эди. Йўлчи билан Гулнорнинг бир-бирларига муҳаббат изҳор қилишлари — юракларини очишларига тайёрланган шаронтини кўрайлик. Баҳорда Гулнорлар далага кўчишмоқда. Аравада Гулнор, онаси ва Йўлчи. Поёнсиз дала, ажойиб манзара. Йўлчи аравада севгилсинини далага элтар экан, йўл бўйи уларни табриқлагандек баҳор ўз кучи, қудратини, илтифотини намоиш қилиб боради. Халқ фарзандлари бўлган бу икки ёш беқиёс кенгликлар қўйида, табиат ҳамма нарсани яшашга, ишлашга, келажакка даъват этган бир кунда бахтли бўладилар. Ариқ бўйида айтилган қисқа, лекин бир-бирларига бахт ато этувчи оддий сўзларда, қарашларда олам-олам қувонч бор. Улар бахтидан табиат ҳам, бутун борлиқ ҳам хурсанддек, шодлангандек бўлади.

Йўлчи кетмон баҳона қилиб Гулнорни кўргани, учрашгани келгандаги пайт-чи? Езувчи улар ҳаётида юз берган унутилмас онларни доим янада безагиси, янада нурил қилгиси келади. «Бог гўзал. Унда қуёш ва енгил шамолнинг, гуллар ва майсаларнинг қувноқ ўйини кун бўйи давом этади. Боғнинг ҳар бурчагида ўзга бир ла-тофат: ариқларда сув қумушланиди, майсалардан уқа тутган ҳовуз сув билан эмас, нур билан тўлган каби жимир-жимир мавжланади. Бир ёқда мевали дарахтлар — туташ ҳаво гулзори саяди. Боғнинг қуйи томонида бир чизикда саф тортган баланд адл тераклар... Улар ҳар вақт майин титрайди. Қушлар қуйлайди, ариқларда сузалар, дарахтларда барглар қуйлайди. Улар билан бирга бог ичиде Гулнор ҳам қуйлайди» (166—167-бетлар). Шунда Йўлчи кетмонни баҳона қилиб келади. Бу учрашув уларга тугалланмас бахт онлари бўлиб қолади. Севган қаҳрамонларига ниҳоят сажийлик қилувчи ёзувчи инсонлар раво кўрмаган бахтни, яхшиликни ато қилгиси келади. Лекин баҳор, умуман та-

бият гўзаллигини ҳис қилиш туйғусидан узоқ бўлган, фақат пул, давлат кўйида яшовчи эолимлар ўзларигина эмас бошқаларни ҳам бу гўзалликдан маҳрум қилмоқчи бўладилар. Гулнор Нурилар ҳовлисидеа кир ювади. Ажойиб баҳор, ғилослар гуллаган. «У букуи шод, баҳор унинг нашъасига нашъа, гўзаллигига гўзаллик қўшган... Енглари шимарилган, тикмачоқдай оқ билаклар куёш нурида кумушланар сочлари қуюқ, кинприклари майин ёнар эди» (159-бет). Маана шундай ажойиб дамни Нури бузади, у Гулнорга Йўлчини ўзларига хизматкор қилиб олмоқчи эканлигини билдиради. «Кечқурун Гулнор ўз уйига қайтаркан, йўл-йўлакай ҳасратда ёниб қоронгу хаёллarga чўлғанди» (161-бет).

Шу ажойиб баҳордан Нури қандай таъсирланди, нима олди? Бу ажойиб дам Нури кўнглига бирор ёрулик бермади. Ҳолбуки, Гулнор меҳнат қилаётти, кир юваётти. Барча ҳақ-ҳуқуққа эга Нури эса белини ушлаб гердайиб турипти. Гулнорни мақтагани учун қайна-насини ҳам узиб олмоқчи бўлади, бу фикр ҳам унга завқ бағишламайди, аламини тарқатмайди. У Гулнор сирини чуқурроқ билмоқчи бўлади, аёвсиз равишда Йўлчи ҳақида гап очади, унинг қалбини тирнайди. Ажойиб баҳор ёзувчига икки қалб, икки синф вакилларини янада конкрет кўрсатиш имконини беради. Гулнорнинг маънавий бойлигини, шу билан унинг бахтли эканлигини ёзувчи яна бир бор таъкидлайди. Ҳамма нарсaга эга, лекин қалби қоронги, нияти бузуқ бўлган Нурини эса ҳамма нарсадан, даставад кишига бахт, завқ бағишловчи гўзаллиқни тушунишдан маҳрум қилади. Доимий адоват, ҳасрат, бойиш, давлат орттириш истаги Нуриларни нотабиин, лекин улар учун табиий бўлган нарсалардан завқланишга олиб келади. Ҳақиқий гўзаллик, инсонни завқлантирувчи, яшашга даъват этувчи ҳис-ҳаяжонлар уларга бегоналигича қолаверади. Чунки улар кўкслари, қалблари бошқа кечинмалар, фикр-хаёллар билан банд. Табиатни, ёзувчи севган баҳорни ҳаммага ҳам бир хил манзур қилмаслик асар гоилари билан чамбарчас бoғланиб кетади. Бунда табиийлик ёрқин кўриниб туради. Нурилар фақат завқланмайдиларгина эмас, балки бошқаларни ҳам шундай қувончдан маҳрум этадилар, ҳаётларини заҳарлашга ҳаракат қиладилар. Сахий табиат раво кўрган нарсаларни одамларга раво кўрмайдилар. Чунки улар бир

фикрда, бир ниятда яшамайдилар. Ҳар бир тасвир сонал тенгсизлиқни, қарама-қаршиликни таъкидлашга савфарбар этилади. Шундай қилиб, ёзувчи яратган ҳар бир манзара авторнинг гоавий мақсадлари, тасвирланаётган даврининг социал конфликтини очиш билан муштарақ бўлиб боради.

Ҳар бир катта санъаткор сингари Ойбекнинг ўзига хос нозик томонлари, «инжиқликлари» бор. Табиатнинг ҳамма фасли, ҳамма дақиқалари унга бир хил таъсир этмайди.

Ойбек қоронғилиқни, кечини, туини ёқтирмайди. Бу пайтда албатта қандайдир кўнгилисизлик рўй беради. Севган қаҳрамонлари дилини вайрон қилади. Қоронғилик тасвирдан фойдаланиш Ойбекка ўтмиш адабиётдади, қолверса, Абдулла Қодирийдан мерос бўлиб қолади. Ойбек бу қарашни ривожлантиради, бахтсизлик, кўнгилисизлик символида қўллайди. Абдулла Қодирий ҳам қаҳрамонларнинг кўнгилисиз ҳолатини атайин кечга, қоронғиликка кўнчиргандек бўлиб кўринади. «Бу кунги кеч Отабек билан Ҳомиднинг ҳаёт ва мамот масалаларини ўзининг қора кучоғига олган қоронғу бир тун эди ва булардан қайси бирларининг сўнг соатлари етганлиги шу қоронғу тун каби қоронғу эди» (240-бет). «Анвар маҳдумнинг маҳалласига келиб етганда, киши танимаслик даражада қоронғи тушиди ва шу қаторда Анварнинг кўнгилидаги қоронғилик ҳам кучайди, юрак уриши эътилолдан чиқиб ўғри кишидек, атрофига қарана бошлади» (203-бет). Кеч тасвирининг бошланғич кишини нимагадир тайёрлайди. «Атрофда қоронғилик қуюқлашди. Номошомдан қайтганларни қоронғи эшиклар «гарч», «ғиқ» билан ютади. Осмон булут. Биронта юлдуз кўринмайди. Ҳамма нарсa— уйлар, деворлар, дарахтлар, қоронғуликка жимгина чўкди» (121-бет). Маана шундай оғир, юракни ёзувчи дамда Йўлчи Гулнорни эслаб энг ширин хаёлларга берилиб ўлтираар экан, қишлоғидан одам келиб оиласига бироз пул юборишини сўрайди. Йўлчи Мирзакаримбойга мурожаат этишга мажбур бўлади... Бу Йўлчи учун ниҳоят оғир бир вазият эди. Гулнорнинг ўлими ҳам кечасига тўғри келади. «Қоронғилик, Гулнорнинг қайғуси каби қуюқлаша бoрди. Унда-бунда юлдузларнинг олтини ялтиради» (296-бет).

Қиш камбағал, бечоралар, етим-есирлар, оч-юнулар сирини очади. Бунга «Меҳробдан чаён»да Абдулла

Қодирий ҳам эътибор қилган эди. «Бу кунги совуқ билан қор ҳар кимга ҳам ғарчлик кавш низоом қилган, бой ва беқлар оёғидаги бедона, сағри қала кавшлар билан, камбағал косиблар кийган упиқа, айбаки кавшларнинг ўзаро фўрим қолмаган ва ҳатто баъзиларининг оёғидаги ёғоч кавшлар ҳам ажойиб нағма навозлик қилар эдилар» (152-бет). Абдулла Қодирий умуман манзарани тасвир билан одамларни бир хил кийинмаганигига имо қилиб ўтса, Ойбекда бу фасл, гоё билан чуқурроқ боғларди. Ойбек ҳам табиатнинг бу фасли билан чиқишмайди, чунки унинг севган, хайрихоҳ бўлган қаҳрамонларининг ноқорликлари, камбағалликлари бу пайтда айниқса билинади. Уларнинг онгларига қишдан яхшилик кутмаслик сингиб кетган. Мана, Шоқосимни бой хизматкорларидан бўшатиб юборди. Бундан хабар топган Пўлчи билан Ўроз жуда ташвишланадилар. Уни қишда ҳеч ким ишга олмаганини биладилар. «Қаҳратон қиш бўлса!» деб афсусланади. «— Қиш ўчоғи тор, кўп уйингга бор, дейди кексалар,— деди Пўлчи, совуқда ота-бола қаерга боради» (103-бет). Буларнинг ташвишлангани бекорга эмас эди, иш тополмаган Шоқосим тиланчилик қилишга мажбур бўлади. Пўлчи Мирзакаримбой билан урушиб кетар экан, бозорга тушади. «Қаҳратон қиш. Нима кўп— ишсиз кўп. Иш топиш қийин. Мардикорлик, дала ишлари йўқ... Пўлчи лой йўлда оёқларини солиб ўлтирган қатор ҳаммоллар ёнига суқулди... Бу ерда йигирмага қичи ҳаммол ўлтиради. Ораларида ўн тўрт-ўн беш ёшди, хаста қабир рангсиз, ориғ болалар; юк кўтариш уёқда турсин, афтидан, ўзини базур элаб юрадиган, тиниқамадорсиз, елкаси чиққик, бели буккик чоллар ҳам бор. Ҳаммасининг бегида, елкасида эски-туски нарсас, узук-юлуқ арқон, кийимлари жулдуз, ифлос: бир кўплари чопон ўрнига жуң қонга ўралган» (260-бет). Ёзувчи қиш фаслининг меҳнатқаш аҳволини янада оғирлатганлигига эътибор қилар экан, қишнинг ўзинга хос жозибаси ҳам унинг назаридан четда қолмайди. Санзаткор бу фаслининг ҳам ҳусн-лафотатини чизиб учун тасвирли сўзлар топади, қиш файзини кўрсатади. Бу билан гуё қиш ўз-ўзинча «ёмон», айбдор эмас, у ҳам одамларга аяқ бағишлашни, бахт келтиришни мумкин деб айтмоқчи бўлади. Лекин маълум тузум бу ажойиб фаслни камбағал хуш кўрмайдиган қилиб қўйган, демоқчи бўлади.

Табиатнинг бу фасли Пўлчига ҳам яхшилик қилмайди. У бу зимистонда меҳрибон онасидан ажралди. Бу хабарни Пўлчи кечкурун эшитди. «Булутил қиш кунининг юракка зиклик берувчи хира тоғида» эса Гулнор ҳам эшитди» (180-бет). Пўлчи ҳолатини ёзувчи Гулнор тасаввур-ла беради. «У қишлоққа кетаётган ғариб йигитни тасаввур қилади, мағрур боши букилган, кўзларида чуқур ҳасрат; қор босган далада қадамларини катта-катта отиб, танҳо боради...» (182-бет). Гулнорнинг ҳаёлати ниҳоят реал бўлиб, ўқувчи уни шундай равшан тасаввур қилади. Гулнор бу билан қийоёланмайди, Мирзакаримбой кўрсатган бойликларга ҳаёли кетиб қолган Гулнор яна дарров ўзинга келади. «...бирдан Пўлчини, онасининг мазорини қучиш учун совуқда қор кечиб кетаётган етим, мотаман Пўлчини эслади» (184-бет). Пўлчи ҳам моддий, ҳам маънавий қийналади. Қийночликлар йил сайин кўпая боради. Отасидан жудо бўлиши ерининг қўлдан кетишига сабаб бўлади, бунинг натижасида у она қишлоғини ташлаб шаҳарга иш қидириб келади. Тирикчилиқни бир амаллаб элаб турган жафокаш онасидан ҳам ажрайди. Уйини сотиб синглисини шаҳарга ўзи билан олиб кетади. Шундай қилиб, бир оила вайрон бўлади, тугайди. Пўлчини ҳаётга ундаб, келажакка, яшашга умид боғлаган якка-ягона нарсас Гулнор эди. Мана шу бахтсиз қиш кунларининг бирида ундан ҳам ажралади. Гулнорнинг бойга узатилиши ҳам қишда бўлади.

Гулнорнинг тақдир Пўлчи тақдирини ҳам белгилайди. Булар кечинмаларидан табиат ҳам мотамга тушади. Гулнор никоҳ қийинчилигини эшитиб юрати зир титрайди. «Вир тутам қиш кунни Гулнор учун битмас-туганмас узоқ кўринди. Яланғоч дарахтларнинг учларида уёққа ботган қуёшнинг нурулари титрайди. Атрофдаги ҳовлилардан кўтарилган тутунлар кўкнимтир, майин мавж билан тиниқ, совуқ ҳавода сузади...» (206-бет). Онасини қумиб қайтган Пўлчини яна муҳдис хабар кутар эди. Пўлчи Қоратойдан бу фожиа хабарини эшитди. «Кечанинг тим қорасида юлдузлар ёрқин ёнади. Ҳаммаёқ жимжит. Тун совуғи билан қотган лой оёқ остида, синиқ шиша парчаси каби қирс-қирс ушалади. Пўлчи қоронғи кечада борар экан, бутун ғариблигини, юрагидай қайғу гирдобининг бутун оғирлигини яна чуқурроқ

туйди (210-бет). Бу ҳам Йўлчиға камлик қилгандай, у Гулнор йўқолганидан хабар топади. Бусиз ҳам Йўлчининг қалби оғир ва ноинқ аҳволда эди. «Кечанинг совуғи, изгирини кучайди. Бадани совуқдан муз кесилди, чарми тошдай эски этик ичида оёқлари жонсизланди. Лекин, у бир зум қўнмасдан тентирайверди. Бир бурда сариқ, совуқ ой хира нур тумани сенди. Йўлчи санқиб юриб, анҳор ёқасида тўхтади. Сув шивиллаб, қандайдир, сирли, ваҳимали кўриниш билан оқиди» (214-бет).

Ёзувчи сеvimли қахрамон Йўлчининг юрак дардларини ҳадеб оча бергиси келмайди, чунки ҳамма нарсани ҳам чегарас бўлади, лекин Йўлчи бошига шунча нарса тушдики, уларнинг ҳаммасини кўтариш, бардош бериш учун фақат Йўлчидек мард бўлиш керак эди. Гулнор узатилади. Гулнор умиди билан бой эшигида юрган Йўлчиға бу уй тамоман ҳаром бўлди, иккинчи томондан, бу уйда Гулнор яшайди. Синглиси Унсини кўргани келган Йўлчи, ундан Гулнор ҳақида эшитади. Устиға-устак Унсини бу уйда қололмаслигини билдиради. Йўлчи кўксига таърифға сиймайдиган қарама-қарши ҳис туғён қилади. У эркак киши, ҳамма нарсани мардлик билан енгади. Ёзувчи уни вазмин, чидамлик қилиб беради ва унинг ҳолатини табиатға кўчиради. «Қор кучли ёғарди, кўчалар, томлар, деворлар, дарахтлар оппоқ... Сокин, ғариб қиш оқшони, қор капалаклар! Йўлчининг қошларига, кийриқларига қўнади, юзларига ёпишиб томчиланади. Йўлчи узокда, масчит минораси устида, қор билан яна кўпроқ қаппайган бўш айлэк уйсига термулади. Нечундир, кўнгли бузилади. Ғариб, сокин қиш оқшони...» (250-бет). Кўнглининг бузилишиға асос қамми? Одамни шунчалар ҳам хўрлайдиларми?! Мана шу ҳамма фикр манзарараға кўчгандек, ва аксинча, гуё Йўлчи ҳолати манзарани шундай кўришға, таъсирлашға олиб келгандир!

Қишдан ҳаммага ҳам озор етавермади. Боилар ҳаётига совуқ таъсир кўрсатмади, балки улар бу фаслнинг ҳам завқини суравердилар. Нури эрга чиқди, Мирзакаримбой ёш қизға уйланди. Салим билан Танитилар бўлса кайфи-сафодан қолмадилар. Лекин шу билан ёзувчи бу одамларни қиш фазилатларидан эстетик завқлантирмади ҳам.

Оғир яраллган Йўлчи охири марта ҳаётға боқар экан «Тиниқ зангори само, азамат куёш унинг кўзларига

кирди» (330-бет). Бу Йўлчининг охири нигоҳи эди. «Оғир қоронғилик, чуқур ва ёзувчи жимжитликда икки ҳўст учинчи дўстини қабрга қўйди» (332-бет). Йўлчи бошлаган иш, у кўтарган норозилик ҳаракати мўътабар эканлиги ҳақида Шокир ота яхши гапиради. Унинг гапи тўғрилигини тасдиқловчи, келажакка умид бахш этувчи фикрлар табиатға юкланади: «Уфқларға қон каби тоза, қизил шўьлалар югурди. Чинаётган қўёшни саломлаб, яшса дарахтларда кўшлар сайрай бошлады...». Асар шундай оптимистик бир тарзда тугалланади. Охирида ҳам қахрамонларға куёш ҳамроҳ бўлади. Ойбекдаги умумий стил учун хос бўлган мазмун ва раволик унинг пейзажға бўлган муносабатини ҳам белгилайди. У табиат бўёқларини қуюқлаштирмайди, рангларни кескин ўзгартирмайди. Унга нимранглик, сокинлик маъқул.

Санд Аҳмад ҳам табиат манзараларини ўзинга хос бир тарзда ҳис қилади, кўради ва тасвирлайди. Санд Аҳмад хоҳ лаъва ва хоҳ ҳикоялар, хоҳ повесть ва хоҳ роман бўлсин, табиат тасвирдан кенг фойдаланади. Унинг қахрамонлари ҳам Ойбек қахрамонларига ўхшаб кенг, бепоя табиат кўйида яшайдилар. Улар ўзларини ўраб турган борлиқ билан жуда яқин муомалада бўладилар, уларни табиатдан ажратиб тасаввур қилиш мумкин ҳам эмас. Ёзувчи ҳар доим ўз қахрамонларига ажойиб манзараларни кўрсатиб, ҳис қилдириб ўтирмади ҳам. Лекин улар истаса-истамаса табиат кўйидадилар. Ёзувчи куёқ, ёрқин бўёқлар тарафдори. Унинг манзаралари мўлалиғи, кўзға ташланарли даражада кўримлиги, ниҳоят, бой ўхшатишлари билан характерлидир. У ҳамма фаслдан, табиат кўринишларидан шеъринг топади, завқланади. Ёзувчи манзара ёрқинлиги персонажларни «босиб» кетишидан қўрқмайди. Унда одатда анъанавий бўлиб кетган ой, куёш, баҳорларға қайта-қайта мурожаат этилгани кўринади. Лекин ёзувчи уларнинг ҳар бирини янги-янги ўхшатишлар, функциялар, психологик аазифлар билан таъминлайди. Ёзимизға ошно бўлиб кетган ой ҳам юз турланиб ҳусини кўз-кўз қилади. У қахрамонлар кўнглиға йўл топиш билан, ва аксинча, қахрамонларнинг унга мул्लाқо эътиборсизлиги туфайли ўқувчи диққатини тортади.

Санд Аҳмад қахрамонлари замонавий, шу кунги кишилар, ёшлардир. Улар ҳамма нарсғаа тўла ҳақлигини эмас, балки шу ҳаёт берган завқлардан чала-ярим эмас,

тўла лаззатланиш, «кўкрак кериб нафас олиш» тарафдоридирлар. Улар ишлаб ҳам чарчамайдилар, завқланиб ҳам. Ёзувчи қаҳрамонлар учрашган шаронини улар кайфиятларига мос ҳолда тасвирлайди. «Яна ўша анҳор бўйи. Яна ўша сичқон тешган элакдек ой. Юлдузлар куйган қозон тагидек жимир-жимир қилиб туришибди. Анҳор шалоблаб қирғоққа сапчийди. Ой аксини майдалаб окизиб ҳетмоқчи, мажнун тол новдаларига осилиб бир дам тўхтамоқчи бўлади-ю, эплалмайди. Харсанг тош устида оёғини сувга ботириб Умида ўтирибди. Анвар ҳовлиқиб-ҳовлиқиб гапирди»¹⁸ (298-бет).

Асар қаҳрамонлари ҳаётга энди қадам қўётган, ўз ўрнини топишга отланган ёшлардир. Улар кўнган муҳаббат билан, катта салмоқли меҳнатга интилиш туйғулари билан тўладир. Улар юракларига туғён ураётган ғайрат, куч, интилиш, ўзлари тушуниб етмаган кечинмалар табиатга кўчгандек, унинг тинчлигини бузгандек бўлиб турибди. Ҳолбуки, бу қайтарилмас ажойиб манзара икки ёшга таъсир этмагандек, улар ўз кечинмалари бир тўхтамга келмаган ҳар хил режалар билан банддир. Улар катта ҳаёт тажрибасини ўтмаганлар, «нишмаганлар», қалблари ғайрат билан тўла, келажакка катта умид билан қаровчи завқли ёшлардирлар. Ёзувчи бу ҳолатини уларнинг сўзлари, ҳаракатлари ва ниҳоят манзара орқали беришга муваффақ бўлади. Ҳаётга мустақил қадам қўётган йигит ҳаётида унутилмас, бир умр эсдан чиқмас ҳодиса рўй беради. Тоби қочиб, кўнгли беҳуш бўлиб қолган йигитни унга тамоман бетона бўлган одамлар ўз уйларига олиб борадилар, парварिश қиладилар, нишона билдирадилар. Йигит бу ерда қолар экан, унинг кўзига ҳамма нарсаси — уй эгалари ҳам, уларнинг туриш-турмуши ҳам ажойиб кўринади. Бундан қандайдир «сир» қидиради. Тўғрироғи, бу оила аъзоларига хос бўлган олижаноблигини у ҳамма нарасида кўради: «Тун жимжит. Африқа сув жиждирайди. Ён-веримга тап-тап қилиб шафтоли тўкилади. Тол наваллари орқасидан юзлари тилим-тилим бўлганга ўхшаб ой кўринади. Ҳамма ёқда сўлим ва осуда ёд кечаси ҳоким» (166-бет). Бир-икки кун нотаниш уйда меҳмон бўлиш йигит онгига катта ўзгариш ясади. Яхши одамларга яқинлашини ту-

файли у «бойинди»; унда янги қараш пайдо бўлганига — «яхшилик» кўпайганига ишонамиз. Бундай одамийлик йигит кўксига абадий қолади. «Хар гал қишлоқдан станцияга ўтаётганимда томининг ярми шифир билан ёпилган уйнинг қораси кўриниши билан юрагимда чиройли ҳислар галаён қиладди. Ҳовли ўртасидаги бир туп шафтолининг баҳорда пушти гулга бурканишини, ёзда сап-сарик мевалар ларзон бўлишини, кузда барглари оловдек ёншини, қишда яланғоч наваларга булдуруқ кўнишини кўриб ўтаман» (167-бет). Бу ерда ёйиқ табиат тасвири йўқ, балки мана шу ҳовлида, шафтолиси бор ҳовлида унга яхшилик қилган, одамийликнинг энг юқори намунасини оддий бир кундалик табиий бир воқеадек қабул қилган ажойиб одамлар яшайди. Бу ҳовли унда кишиларга яхшилик қилиш керак эканлиги, эътиборли бўлиш керак эканлиги туйғусини уйғотган мўътабар бир жой сифатида қолди. Ундаги шу туйғу бу ҳовлининг кўрки, энг характерли белгиси бўлиши шафтолиси билан ҳам боғланиб кетади. Бу ерда ёзувчи фасл белгилари орқали киши кўнглини, кечинмаларини кўрсатишга эришган. Бу ҳикоясининг «Чўл оқшомлари» деб номланишининг ўзиёқ табиат манзаралари тасвирининг устунилигига имодек бўлиб туради. Ёзувчи яна ўша ой, ажойиб чўл кечасини ўзига хос табиати билан тасвирлайди. Лекин унинг тасвирида қайтариқ йўқ. Ҳаммаси ўрнили, таъсирли. Ёзувчи бу табиат манзараларини «чиройлилик» учун келтирмайди, балки унинг қаҳрамонлари шу табиат кўйида яшайди, ўз бахтини топади. Уларнинг кечинмалари, юрак дардлари табиат лавҳаларига ўтгандек, бориқ улар қалбидagi сирини, аниқ тушуниб бўлиб бўлмас бу ҳолатини (манзарани) ифодалагандек бўлади. Бу ҳолат одамнинг табиат билан бўлган муносабатидagi аллақандай сирни чуқурлатади. «Чўл қозқорли эрта билан овулдан чиқишдаёқ кўшин ердан кўтарилганини кўрмас, унинг кеч пайт ботишини кўрмаса, юраги сиқилиб кетади» (283-бет). Набиралари севгиларидан хабар топан икки чол уларни қовуштириш иложини туздилар. Машъала ҳамон чирсиллаб ёниб турипти. Осмонда юлдуз тўлиб кетди. Лиллабди ёнади, ўчади. Худди қоянотга чиқаётгандек иллашади. Уфқ этаги хира пардаларга ўралгандек, бир зум сокин туриб ошўқ-маъшуклар ҳақида, ой ҳақида қанча-қанча асарлар ёзилган, шеърлар тўқилган. Саид Аҳмад қаҳрамонлари бу анъанага терс

¹⁸ Саид Аҳмад. Танланган асарлар, 3 томлик, Тошкент, 1971. Бундан кейин келтирилгандагилар мисоллар ҳам шу шайрдан олинган.

қарайди, ойга тамоман илтифот қилмайди. «Бу ошиқ-матшўқ тушмағуларар китоблардаги ошиқларга ўхшаб ойга ҳам, мўлтиллаб турган юлдузларга ҳам қарашмайди. Айниқса, Зухра юлдузи улар қарармикан, деб шунча имлайди, йўқ қарашмайди. Охири у зарда қилгандек юзига хира бир булутчани парда қилиб тутиб олади. Аммо эски кўп ошиқлардан бева қолган ой улардан кўзини олмай туриб олган эди». Хуллас, икки ёшнинг бегубор севги дostonи чексиз дашtdа туғилди. Уларнинг танишишлари ҳам саҳий табиатнинг гўзал бир онларига тўғри келган эди. «Ҳамма ёқ лола. Худди қиларга қил-либ бахмал ёпиб қўйгандек. Шу сокин яйлонда мотор товушию, шамолнинг гувуллашидан бошқа нарса уларнинг кулогига кирмайди» (288-бет). Шамс ва Сулув кўнгилларидаги муҳаббат туйғуси ажойиб баҳор фаслидек кенг ва бепоён қирлар қўйида туғилди. Чўлнинг ўзига хос фазилати, жозибаси бордир. «Ҳозиргина яш-наб турган осмонни булут ўрадию, шатир-шутир қилиб ёмғир қуя бошлади. Бий дала, яширинадиган жой қаёқ-да дейсиз. Уларнинг иккови ҳам ивиб шалаббо бўлиб кетишди. Шамс бир дам тўхтаб курткасини ечиб, қиз-нинг бошига ёпиб қўйди. Аввалига қиз кўнмаган эди, йигит қистайверганидан кейин, ноилож қўнди. Яна йўл-га тушишди. Узоқдан пичан ғарамлари кўрина бошла-ди...» (288-бет). Бу ғарамлар худди чўл ўртасида бодраб чиққан кўзиниқоринга ўхшаб кетарди. Ғарамлар тағига кел-ганч, қўй-қўзилар атрофдан еявериб паст томонини пич-кача қилиб қўйишган. Бу худди шаҳар паркларидаги мороженое будкаларига ҳам ўхшаб кетади. «Қиз билан йигит шу пичан-сонбон тағига суқилишди. Жала қўй-ганидан қўйиб ётибди. Ёмғир иллари шамолда чўзил-иб баъзан уларнинг ҳам юз-кўзини савалаб ўтиб кетар-ди...» (289-бет). Баҳор икки ёш бахтининг гувоҳиқига бўлиб қолмасдан, балки улар туйғуларига шаронт яратди, бевхтёр аралашди ҳам. Ёшлар кўксиларида туғилаётган туйғуларин билан овора бўлиб даштинг ём-ғир пайтидаги ўзига хос гўзаллигига, ёмғирдан сўғити тоза, мусадффо ҳавога эътибор бермадилар. Лекин ёзувчи ҳақиқий, чуқур севги туғилишига аризулик шаронт ярат-ди. Биз улар севгиларини бутун ўраб турган борлиқ би-лан бирга қабул қиламиз, унинг таъсири кучли ва мус-таҳкамдир.

Санд Аҳмад ҳар бир асарида қаҳрамоннинг ҳаётида-рий берган қандай ҳодисани, қандай туйғунин ифодалама-син, у асосан меҳнат кишиси эканини таъкидлайди. Ай-ниқса қушлоқ темасида ёзилган асарларида меҳнат зав-қини сурувчи, табиат гўзаллигини чуқур ҳис қилувчи со-вет кишилари образи гавдаланади. «Тог афсонаси» ҳикоя-сида ўқувчини икки ёш муҳаббатининг туғилишига гувоҳ қилади. Бу тема, бу туйғу ҳамма нарсадан узил-ган ҳолда эмас, балки объектив борлиқ, муҳит билан боғлиқ ҳолда, агар шундай дейиш мумкин бўлса, меҳнат процессида содир бўлади. Ваҳобжоннинг ҳам, қизинг ҳам ким эканлигини, уларнинг қисқа ҳаёт йўллари-ни ҳам биламиз. Уларнинг ажойиб қалбларига ҳам йўл топамиз. Ваҳобжон оддий, айна чоқда ажойиб йигит. Бу ҳар нар-сада кўринади; шу билан бирга, бу йигит маънавий бой, соф йигит. Бу сифатлар ҳамма нарсда, шу жумладан, табиатни ҳис қилиш орқали ҳам берилади. «Ёз кечалари шунақа ишлашлик бўлади. Айниқса бу томонларнинг оқомонига ҳеч нарса тенг кела олмайд. Дарё шовул-лайди, тоғ орасидан осмонга сўт пуркагандай бўлиб ав-вал ой шуъласи кўринади, кейин ўзи салмоқлаб осмонга кўтариладиган тоғ чўққисига айри миниб туриб қолади. Бирам қиройлик, бирам шабада эсади. Саратон дазмол-дек қиздиранг тошларни шу шабада пуфлаб соутади. Ўт-ўланларин силкитади. Жўжаси ҳали учирма бўлма-ган она ўрдакларнинг аллага ўхшаш ғалати ғақиллаши-ни узоқлардан олиб келади. Каналнинг бетўққин суви ойдинда худди поёни йўқ яхлит ойнадек ялтирайди. Қу-лоқ бошида сув очаётган миробларнинг товуши эшити-либ қолади. Айниқса биттаси эзиб-эзиб ашула айтади. Кечаси олисдан келган қўшиқ ғалати бўлар экан. Одам-нинг томир-томирига кириб кетаман дейди» (69-бет). Борлиқни шундай тиниқлик билан тасаввур қилган йи-гит ишлаб чарчамайди. Унинг қўкси ҳали бирорта бе-эвта ташвишлар билан банд эмас. Унинг ҳамма нарс-да шешъият кўриш, завқланиши ниманидир кутаётгани-дан дарак бераётгандек кўринади. У катта умид-нишон билан яшайди. Санд Аҳмад яратган табиат манзараси ўқувчига (худди асар қаҳрамонидек) ҳузур бағиш-лайди, юрагини катта завққа тўлатади. Айниқса, табиат манзаралари гўзаллиги қаҳрамонлар кўнгилдан ўтка-зилганда, уларнинг қарашлари, тушунишлари, хислари бу кўринишнинг шарҳлагандек, қаҳрамонларнинг ички

дунёси билан ташқи дунёси, муҳити ўртасида сирли алоқа боғланади. Гўзалликини ҳис қилиш бахтини ёзувчи ҳаммага ҳам ато қилавермайди. Қўнгли тоза, қалби пок одамгина гўзаллик қадрига етади, ундан илҳомланади деган фикр ёзувчи асарларида етакчилик қилади. Бир вақтлар тасодифан учрашган икки ёш иккинчи марта яна тасодифан учрашади. Улар қалбида пайдо бўла бошлаган туйғуга ҳамма нарса, айниқса ой ғувоҳ бўлиб боради. «Пўлга тушмиди. Ой худди машина билан ёнма-ён келатганига ўхшайди. Соғдай бўлиб кўринаётган тоғ тизмалари бирам ажойиб, бирам ажойиб» (74-бет). Тасодиф буларнинг иккалаларини тоғда тунаб қолишга мажбур этди. Улар қалбларида тушуниб бўлмас ҳаяжон уйғонди. Ёзувчи улар қалбларини тинч қўйди, чунки улар ўзлари бир фикрга келганича йўқ. Оғиз очиб бир нарса дейишга эҳтиёж ҳам йўқ. Ёзувчи бу мураккаб ва азиз ҳолатини, ҳис-ҳаяжонининг ҳаммасини табиатга кўчиради. Ўз устидан «жавобгарликин» олиб ташлайди. Ёзувчи ҳам уларини тинч, ўз кечинмалари билан банд қилиб қўйди. Уларга ато этилган манзара билан қиёфаланишга рози бўлади. «Қиз индамади, у азамат тоғ тизмаларига анави кўриниб турган учли қояга жига» қўниб турган балдоқдек ойга жимгина қараб ўтирарди» (74-бет). Саид Аҳмад қаҳрамонлари завқли, меҳнатсевар кишилардир.

Махсус рассомчилик илминин олган Саид Аҳмад асарларида кенг ишланиб келган табиат тасвири, инсон ва табиат орасидаги сирли муносабатлар унинг «Чўл бурғут» циклига кирган қатор ҳикоялари — «Эрик домла», «Лочин», «Одам ва бўрон», «Бўстон», «Ёр уйғонди» асарларида ўзининг кенг ва чуқур ифодасини топди. Саид Аҳмаднинг ҳақиқий рассомлик қобилияти, бўёқларини чуқур ҳис қилиши, қаҳрамонларнинг қалблари, кечинмаларини яхши билиши унинг бу ҳикояларида рўй-рост кўринади. Бу асарларида ўзининг мазмун, тематик донраси билан ва бизни қизиқтирган кенг маънодаги пейзаж масалалари чуқур фалсафий ишланиши билан характерланади. Ёзувчи ҳамма нарсадан ҳам инсоннинг устунигини, унинг ҳақиқий гўзаллик яратувчи қобилиятини мадҳ этади. Бу инсон ўз тарихи, ватани, миллати ва қиёфасига эга бўлган ҳозирги замон совет кишисидир. У гўзалликин чуқур ҳис этадигина, қадрлайдигина, ардоқлайдигина эмас, балки гўзалликин яратди ҳам. Бу цикл ҳикояларида чўлдин, чек-чегарасиз, бепеён даштини забт этувчи,

унга янги ҳаёт, қиёфа берувчи, янги тарих яратувчи совет кишилари образини таҳлил этади. Саид Аҳмад қаҳрамонларини даштга, янги ерларни ўзлаштиришга келтирган нарса енгил меҳнат қидириш ёки кўпроқ пул топиш истаги эмас, балки ички бир заруратдир. У мана шу кишилардаги ички зарурат мазмунини таҳлил қилади. Ёзувчи асарларида воқеалар, қаҳрамонлар даштга кўчирилади ва табиат билан доимо юзма-юз туришади. Уларнинг бахти яшаш фалсафаси, меҳнатга бўлган муносабати, севиғ-муҳаббати, кун кечирish шароити — ҳуллас, ҳаммаси кенг табиат қўйида рўй беради. Улар катта шаҳарлардан, катта ҳаёт оқимидан узоқ бўлишларига қарамай, ўзларини камситилган деб ҳисобламайдиларгина эмас, балки ўзларининг бахтини, туриш-туришуларини ҳеч нарсага алмашмайдилар ҳам. Улар ҳаётининг ўз шеърини, ўз мусиқаси бор. Саид Аҳмаднинг бу циклга кирган асарларига «чўл қозонлари эрта билан овулдан чиқиндидаёқ» қўёшининг ердан кутарилишини кўрмаса, унинг кеч пайт ботишини кўрмаса, юраги сиқилиб кетади» деган сўзларини лейтмотив қилиб олиш мумкин. Чўлнинг ўз завқи бор, гашти бор. Буни тушуниш ҳаммага ҳам муяссар бўлавермайди — юрагиди ўти бор, катта мақсад билан яшаган одамларатгина буюради. «Чўл бурғут» деб танилган Раҳимжоннинг хотини эри ҳақида шундай дейди: «Раҳимжон акангиз шундоқ катта чўлга сиғмайдилар-у, ҳовлига девор олармидилар» (215-бет). Ёзувчининг пейзаж тасвиридан кузатган мақсади кўп, унда воқеалар содир бўлаётган, совет кишилари қаҳрамонлик кўрсатаётган чўлнинг ўзига ҳос табиатини кенг тасвирлайди. Бу тасвир асар воқеаларини қамраб олади. Оҳанг яратди. Ёзувчи табиати тез ўзгарувчан чўл картиналарини кузатиб боради. Бундан ташқари, бу ерларни обод қилувчи қаҳрамонларнинг ўзига ҳос тушуниши, ўз қарашлари бор. «... — Биласизми меҳмон, ёз кечалари уйдан дайдиб чиқиб кетаман. Осмон тўла юлдуз, ой чўл устига келганда пастлаб ўтади, ё менга шунақа туюладими, ё ростдан ҳам ўзи шунақами, билмадим. Тунда турна учганини кўрганмисиз? Мен жуда кўп кўрганман. Жуда гаштли бўлади. Худди қўй ҳайдаган подачига ўхшаб «күре-күре» деб осмонни заминдан ўтаверсади. Айниқса, ойдин кечасидатгина гашти бошқача бўлади. Сиккага солинган оқ дога орқасидан учиб ўтаётганга ўхшайди.

Шамол қишлоқ томондан галати ислар олиб кетади. Қўйинчи, чўлда ёз кечаси чалқанча ётиб, ухламаган одам бу гапларнинг маънисига етмайди» (233-бет). Бу хос гаштларини тушунамас экансан, бу ерда иш-Бургутнинг гаплари, чўлини севмас экансан, унинг ўзига лаш енгил эмас. Чўлини, бепоён қирларини гўзал, обод қиладиган қаҳрамонлар ўзлари ҳам ўзгара борадилар. Уларда гўзаллик тушуначаси кенгайиб, маъноси чуқурлашиб, улар характеридаги «кўп» камчиликлар аста йўқола боради, ўрини инсонни улугловчи, уни гўзал, жозибали қилувчи чиқиқлар эгаллай боради. Бургут бирдан бургут бўлгани йўқ-ку? Саид Аҳмаднинг пейзажи ҳам, қаҳрамонлари ҳам чуқур миаллий хусусиятларга эгалар. Ёзувчи ўлкамизнинг бутун қўрғинишларидан, ўзига хос қайтариқмас табиат манзараларидан завқланади. Унинг манзаралари чуқур ва зарур ички мазмунни ифода этади. Янаш мазмуни, инсон бахти, фазилати, фалсафаси ўқувчини қамраб олади, унга таъсир этади. «Ер уйғонди» дикоясидаги Усмонали акани олиб қўрайлик. Тажрибаси катта, ер сирини миридан сиригача билган ажойиб ўзбек деҳқони. У атрофидагиларга ҳам таъсир қиладди. Унинг ҳаёт мазмуни ерга бўлган иштиёқидан келиб чиқади. «Баҳор офтоби янаша кўзин олади. Илиқ шамол кўзга уради, Усмонали ака тўхтаб янагиш шўлордан бир кесак олди-да, юзига босиб кўрди...» — ер уйғонибди ука» — деди.

Катта ҳаёт кўрган Усмон аканинг гапи яқинда шаҳардан чиққан Омонтойга таъсир этади. Унинг фантазиясига озиқ беради. «Омонтойнинг қўлогига ерни туртиб чиқаётган гиёҳларнинг иштирлаши, танасига илиқ ўтган дарах томиларининг илондек вишиллаб чуқурликка кириб кетаётгани, қурт-қумурсқаларнинг ҳаракати, нам тупроқ тагида кўпчиб пўстини ташлаётган уруғларнинг қуёш бетини кўришга шошилаб, ерни чайнаётгани эшитилиб кетди. Ҳозир ёнма-ён кетаётган киши ҳар куни кўриб юрадиган одамларидан шу гап биланок ажралди-қўйди. Усмонали ака ер илмини ҳаммадан кўра яхши билидиган ақли расо одамга ўшайда» (259-бет). Ёзувчи ерга, меҳнатга бўлган муносабати орқали инсон гўзаллигини, янаш фалсафаси мазмунини таҳлил қиладди. Ёзувчи асосий қаҳрамон қилиб кучга тўла, ҳар нарсасига қодир ёшлар билан ёнма-ён ҳаёт тажрибаси кўпроқ бўлган, ер қадрини тушунган кексалар образини ҳам

яратди. Уларнинг табиати тушувини, қадраши, эъзозлаши ўзларига хос бир тариқада ўтади. Усмон ака, Урик домла, ўғилларини урушда йўқотган «Турналар» дағи Собир ота образлари ўзларининг «ерга яқинликлари» билан ўқувчида ўз Ватанини севиш, қадрлаш, ажойиб табиат яратган ва уни янада гўзал қиладиган инсон меҳнатидан завқланиш туйғусини уйғотади. Улар ёш авлодга ерни қадрлашни ўрганишни мерос қилиб қолдираётганларидан фахрланидилар. Ёзувчи табиатнинг доим одамга осонликча бўйсунмаслигини таъкидлаб боради. Ундаги ҳар бир парча катта меҳнат эвазига олинади, одамга хизмат эттирилади. Уни табиатнинг ошини бўлган одамгина ўзлаштиради, деган фикр етакчилик қиладди. Уни ўзлаштирувчи қандайдир алоҳида одамлар эмас, қалбан бой, тиниб-тиничмаган, меҳнатда романтика топа олган оддий совет кишиларидир. Уларнинг биографиялари, характерлари, орзу-умидлари, катта режалари, ўз қиёфалари бор. Лекин уларга хос умумийлик табиат берган бойлиқни кўпайтириш, ҳамма нарсани инсон фойдасига хизмат қилдириш туйғусидир. Мана шу жиҳатдан қараганда Саид Аҳмад пейзаж тасвири Абдулла Қодирийдан ҳам, Ойбекдан ҳам фарқ қилиб туради. Биз кўрган Абдулла Қодирий ва Ойбек қаҳрамонлари ўтмиш кишилари, бизнинг ота-боболаримиздир. Улар яшаган даврда инсон бурчи, унинг табиат ва жамият олдидagi вазифаси тамоман бошқача қўйилган эди. Улар табиатга нисбатан, шунингдек, жамиятга («Ўтган кунларда») нисбатан пассивлашиб, ноқорлиги билан характерланганлар. Шундан келиб чиқиб, уларнинг табиати тушунишлари, унга бўлган муносабатлари пайдо бўлади. Йўлчи Отабекка нисбатан гоявий жиҳатдан қанчалик кучли бўлмасин, инсоннинг жамият олдидagi ролини, бурчини, қанчалик чуқур тушунамасин, ҳали инсон эркини ва инсоннинг катта, улур ишларга, табиат ва жамиятни ўзгартиришга қодир эканлини охиригача тушуниб етмаган ва етиши мумкин бўлмаган тараққиёт даражасида турар эди. Саид Аҳмад қаҳрамонлари ўз куч-қудратига ишонган, табиатни тўла бўйсундиришга қодир бўлган шу бугунги одамларидир. Демак, уларнинг табиатга бўлган қадрашларида, табиат мазмунини тушунишларида, завқланишларида тамоман фарқ бор. Бу деган сўз улар табиатни эстетик ҳис қилишдан маҳрумлар деган гап эмас, албатта. Балки табиатга янги маъно билан қарайдиган,

табиат имкониятларидан кўпроқ баҳраманд бўладиган ва унинг янги мазмунини очадиган, гўзаллигига гўзаллик қўшадиган одамлар Саид Аҳмад қаҳрамони бўлди. Бу ўз навбатида пейзаж ролини оширди ва имкониятларини кенгайтирди. Саид Аҳмад ўқувчини инсонинг яшаш манбани бўлган табиатга янада яқинлаштирмоқчи, унга катта эстетик завқ бағишламоқчи бўлади, гўзал ватанимизни севишга, қадрлашга чақиради.

Саид Аҳмад пейзажга ҳос нарсаси ёрқин, кўзга ташланиб турган оригинал ўхшатишлардан ўринли топилаётган ўхшатишлар ёзувчининг ўзига ниҳоятда маъқул бўлган бўлса керак, уларни қайта-қайта қўллаш ҳолларини кўрашимиз кенг фойдаланиш, манзарани ифодали қилиб тасвирлашда ҳамдир. Ундаги пейзаж асар гоёига тўла бўйсундирилган, хизмат этирилган ва бу нарсаси унинг асарларининг муваффақиятларини белгиллаган омиллардан бирига айланган. Пейзаж қаҳрамон ҳаракатларига, фикр-ўйларига, умуман, ҳамма нарсасига «аралашиб» кетади: унинг «чегараси», «роли» қандайдир чегараланмасдан, балки бошқа бадий тасвирий воситалар билан «аралашиб» кетади. Шундай қилиб, муҳим бадий воситалардан бўлиши табиат тасвири ҳақиқий сўз санъаткорларининг бадий услубини белгилашда муҳим аҳамиятга эга. У маҳоратининг муҳим таркибий қисмига айланиб, гоёки чуқурлаштиришга актив хизмат қилмоқда.

Ёзувчи ва қаҳрамон

Бадий ижодда автор позицияси асар асосига олган материалга, воқеага, талланган қаҳрамонга, персонажга бўлган муносабати билан белгиланади. Масалала бундай қараш, маълум даражада шартлидир. Чунки ёзувчи бирор асар яратар экан, шубҳасиз ниманидир инкор қилмади, ниманидир маъқул кўради, тасдиқлайди. Бошқача қилиб айтганда, яратилган асарга яратувчининг бефарқ, бетараф бўлиши мумкин эмас. Асарда автор бетараф бўлиб кўрinsa ҳам бу унинг позициясидан келиб чиқади. Автор позицияси тасвирланаётган воқеа ва қаҳрамонларга муносабати турли йўллар билан намоён бўлади.

Ёзувчи тўғри «кўриниб турган» йўллар билан ҳам, бошқа «пинҳоний» йўллар билан ҳам, ўқувчига қаҳрамонининг у ё бу ҳаракатлари, гап-сўзлари, маъқул ёки номатқул қилмишларини кўрсатади.

Автор позициясини белгилаш, ўрганиш, унинг намоён бўладиган йўлларини таҳлил этиш яна шу билан ҳам аҳамиятлики, бунда ҳар бир ёзувчининг ўзига ҳос хусусиятларини, тасвир услубини ҳам белгилаш мумкин. Чунки ҳар бир ёзувчи ўз қаҳрамонига бўлган муносабатида, унинг қилмишларини баҳолашда бир хил эмас, албатта. Бир ёзувчи ўзи маъқул кўрган қаҳрамонни ҳаётига, унинг бошидан кечирганларига енгил юмор билан ёндашади, бошқа ижодкор эса қаҳрамонлари қилмишларини маъқуллаб боради, яна бирида ўз қаҳрамонига нисбатан саҳийлик ёрқин ҳис этилади. Абдулла Қодирий ўз қаҳрамонларига бўлган муносабатларини «очиқ-часига» билдиради. У Кумушнинг, Отабекнинг, Раъно ва Анварларни севади, улар ҳаракатларини, гап-сўзларини (Отабекнинг отаси Юсуфбек ҳожига Марғилонда бўлиб ўтган воқеаларини шарҳлаши — ёзувчини қойил қолдиради. Шундай билимдон отасига берилган жавобда ёзувчининг Отабекдан розилиги, фахрланиши, уни кўз-қўлини очиб кўришда доим маъқуллайди. У ўз қаҳрамонларини ҳар жиҳатдан ягона эканини (Кумуш каби чиройли аёлларнинг бўлишига одам шубҳаланиб қолади; Раъно эса «ҳар қолда бу қиз ёлғиз Кўқондагига эмас, умуман Фарғонанинг куйларга қўшилиб макталатурган гўзалларидан эди») таъкидлаб боради. У қаҳрамонларга нисбатан бетараф бўлиб ўқувчини ўзига ташлаб қўймайди, балки ўзига маъқулнинг маъқул дейди, номатқулнинг эса инкор этиб боради. Қаҳрамонларнинг гап-сўзи, қилган ишлари, унинг қимлиги, қандай одам эканлигини кўрсатади, бунинг устига ёзувчи ҳам ўз муносабатини билдиради. Абдулла Қодирий, айниқч ўзи хуш кўрмаган кишиларга нисбатан шайқасиз. Чунки улар ўз-ўзларидан ёмон, бирор одамга яхшилик келтирмайдилар, ичлари қора, фикрлари бузуқлик билан бирга ёзувчи севган қаҳрамонларига ёмонлик қилмадилар, уларнинг ҳаётларига оғу солмоқчи бўладилар. Шунинг учун ёзувчи бу одамларнинг қилмишларини кўрсатиш билан кинфояланиб қолмасдан, улар устидан ўз ҳукмини чиқаради — уларнинг ёмонлигини доим таъкидлаб боради. Кичик бир деталга эътибор берайлик. Кумуш биринчи марта қундоши Зайнаб билан ачинглашиб қолади. Ёзувчи Кумуш тарафига, табиий, Зайнабни хушламайди. Қўнгилсизлик натижасида тайёрланган овқат ҳам ейилмайди. Отабек келгач, Зайнаб у билан

овқатланади. Ёзувчи бундан гаши келганини дарров билдиради. «Емаган бўлсангиз, сиз ҳам олишинг!» — деди бек. Зайнаб эридан ийманмай биргалашади». Зайнабнинг бу ҳаракати ёзувчига ёқмайди, гашига тегади ва «ийманмаслигини» таъкидлаб ўтади. Қаҳрамонларининг турли ҳодисалар билан тўла катта ҳаётларидан олинган кичкина бир деталда ҳам ёзувчи муносабати, қарашлари сезилади.

Ойбекнинг Ёлчига нисбатан позицияси ҳам аниқ. Унинг меҳнатқилиғи, тўрғилиғи, гурури, келишганлиғи, севигиси — ҳулласи, ҳаммаси олижаноб инсонларга хос бўлган фазилатлар. Бу фазилатлар кундалик ҳаётида, атрофдагиларга бўлган муносабатида, муомаласида, Гулнорга бўлган муҳаббатиди, ҳаётга қарашиди намоен бўлиб боради. Ёзувчининг салбий қаҳрамонларига бўлган позицияси уларнинг кўринишида, табиат тасвирида, кийинишида, гап-сўзида, у аралашган воқеаларини шарҳлашида, ўзини тутишида, ҳуллас, ҳамма нарсада намоен бўлади.

Уларнинг моддий жиҳатдан ҳар томонлама таъминланган бўлишига қарамай, маънавий қашшоқ эканликларини алоҳида таъкидлайди. Бирдан бойиб пул қутуртириб кайф-сафога берилиб кетган Жамолбой Умар Хайём номини ҳам эшитганган (одатда ичкиликка берилган одамлар Умар Хайёмни эслаб туришади!). Уларда анормалликка мойиллик сезилиб туради: Тап-бойбавчанинг ҳаёт мазмуни — кайф-сафо, кунини тўйда, гапда, исловатхондада ўтказишдан иборат. Унинг отаси эса ўғлининг тамоман акси бўлиб, унинг хасислиғи ҳақида турли ривоятлар юради. Нурининг эри Фазлиддиннинг ҳам фикр-хаёти пудда. Улар пуллари туфайли истатган нарсаларига эгалар, лекин завқланмиш объектлари, гўзаллик тушунчалари тор. Ёзувчи улар ихтиёридаги бор чиройли нарсаларини ҳам Ёлчи қарашиди беради. Бу қарашда Ёлчи қалб, истаклари ҳам очила боради. «У болаликданоқ отларни севар, яхши отларни боқиб, томоша қилишдан ҳар вақт завқланар эди. Бу ердаги отлар турли тусда ва турли бичимда бўлиб, зотли, нодир отлар эди. Халқ бундай отларни «булутга сакрайдиган от» дейди. Камбағал йигит энди ёрунда ҳамма отларни айрим-айрим кўздан кечирди. Айниқса, оёқларига, бўйинларига, бошларига диққат қилди. Тоza сугурги билан уларни бошдан-оёқ

сугурди, кўллари билан сийпалади, бармоқлари билан ёларини таради. Артган, тозалаган сари семиз отларининг баданлари яқрайида, кўзга яна ҳам товланиб чиройли кўринади».

Жўранинг «Суйганга яраша, ўзингники бўлса» деганига «—Ҳа,— деб жавоб берди Ёлчи.— Лекин, яхши ният ёрти мол. Бир кун ўз отини минарман. Учқур бўлмаса улоқчи, пойғачи бўлмаса ёмонроқ бўлар.» (17-бет). Ёлчи ҳасад қилмайди, инсонни камситувчи бу хусусият унга тамоман бегона—балки ўз меҳнати билан қачонлардир отли бўлишга ишонади. Ёлчиға музика, кўшиқ сўз билан ифодалаш қийин бўлган бир кайфият бахш этади. У музикани, куйин чўқур ҳис этади. «Ногоҳ жим-жит ва қизгин ҳавони янграшиб, ҳофизнинг таъсирли овози кўтарилди. Ашуланинг куйи, айтувчининг тоза, жарангли овози Ёлчининг юрагига баҳор латофати каби тўқинди. У кўзаларини сузиб ашула янграган томонга қаради. Куй узоқдан, бойниқидан учар эди. У завқни бузмаслик учун Ерматга бу тўғрида ҳеч нима демади. Ёқимли садонинг сеҳрига берилиб, кўзалари секин юмилди, боши яна куйроқ тушди. Унинг руҳи гўё ашулада жимгина эриди. Мулойим, дилнавоз садолар унинг бутун томирларидан ҳордигини сугургандай бўлди» (24-бет). Далаларда пода боқиб юрганида най чалишини ўрганади, завқ билан чалади, юрагини алақандай ҳасрат қучганда най чалиб кўнгли қайғуларидан қутулишини истади. «Най чинакам, чиройли най эди. Кумушдан ишланган безакларини Ёлчи диққат ва завқ билан узоқ томоша қилди» (37-бет). Найин эгаси — Ҳакимбойбавчанинг 9 яшар ўғли Рафиқ чалишини билмайди — Ёлчи най чалишини шу ёшларда пода боқиб юрганида ўрганган эди. Урганишини Рафиққа катта دادаси Мирзакаримбой рухсат бермайди. «Чалма, сен найчи бўлсанми, ёмон кўраман», дейди (37-бет). Ёлчи биринчи эшитган граммофондан ҳайратланади, қиз бола кийимиди чиққан ёш бачча қизқиларига қойил қолади. Лекин биз граммофон эгаларининг, баччани таклиф қилган тўй эгаларининг олаётган завқларидан беҳабармиз. Ҳар ҳолда, ҳеч қайсилари Ёлчидек таъсирланмаган, завқланмаган бўлсалар керак. Ёзувчининг ҳам, ўқувчининг ҳам бу қизиқтирмайди. Лекин уларни тасвирга аризмасликда ҳам маъно бор.

Сайий ёзувчи қалбида севган қаҳрамонларига сақлаб қўйган яхшиликлар кўп. Ҳоҳ эпизодик, ҳоҳ асосий қаҳрамон бўлсин уларни доим ўқувчига манзур қилиш йўлларини билади. Ёзувчи ҳар бир қаҳрамоннинг ўзига, воқеаларда тугган ўринга, вазинга қараб ўзини кўрсатиш, намоёниш қилиш шароитини яратди. Асарда Гуландом эпизодик бир персонаж. Камбағалчилик, муҳтожлик Гуландом бошига нималарни солмайдди; биз уни иловатхонада кўрамыз. Гуландомнинг Тантибойвакча орқали, тўғрироғи, у билан боғлиқ ҳолда тасвирланиши бу икки персонажни қиссий тасвирлашга имкон беради. Ёзувчи симпатияси тўла Гуландом томонида, ўқувчи ҳам ёзувчининг шу фикрига, қарашига тўла қўшилибгина қолмай, балки «ўзи ўйламагани» ҳолда замонанинг устуларидан бўлиш Тантибойвакча «фазиалатларининг» янги-янги қирралари билан танишади. Гуландом билан боғлиқ бўлган эпизод ёзувчига давр картинасини тўлатишга, ҳукм сурган тузум юзига келтирган иллатларнинг янги-янги томонларини кўрсатишга хизмат этади. Замон пулдор эркаклар ихтиёрида. Тантибойвакча қўлидан ҳамма нарса келадиган — сўзи ўтади, ҳукумат идораларидаги одамларга таъсир кўрсата олади. Хуллас, уларнинг имкониятлари катта, замона уларга боққан. Бунига қарши турган Гуландом эса ҳамма нарсадан маҳрум, унга ҳамма одамларга, аёлларга мансуб бўладиган олдий оилалар ҳаёт ҳам фожиали бўлди. Уни алдадилар, ёмон йўлга итардилар. Ижтимоий тузум чиқарган қонулар уни ҳимоя этмади, гапи ҳеч кимга ўтмади, кучи ҳеч кимга етмади.

Гуландом тақдир тақозоси билан ёмон шароитга тушади, лекин ундаги тозаллик ўз ҳаётидан, тақдирдан норозилик сезилиб туради. Нозик қалб кечинмаларини ҳис қилишдан узоқ бўлган Тантибойвакча бу ҳолни «...чуқур англамаса ҳам, гира-шира сеза бошлади» (147-бет). Гуландом бошидан ўтганларини, кўнгил ҳасратини ҳаммага ҳам гапираверини ёқтирмас эди. Иккиланаётганини кўрган Тантибойвакча унга ёрдам бермоқчи, дунё ўзи шунақа мураккаб деб бошидан ўтганини айтиб, далола бермоқчи бўлади: «Оламнинг наъмасига қулоқ солсанг, ҳар хил нарса эшитасан, қўлини силатш керак. Менинг бир улоқчи отим бор эди. Энди отми, бай-бай! Яқинда ҳаром қотди. Бир хумса,

отимнинг донггини туширди, деб кечаси ўлдириб кетди. Каттиқ хафа бўлдим. Аммо, ҳозир парвоимга келмайди» (147-бет). Гуландом кўргуликлари, иссон-аёл сифатида таққирланиши, ор-номусининг барбод этилиши олдида Тантибойвакчанинг оти нима деган гап. Бу тасодифий ҳол эмас, балки Тантибойвакча фикрлашишга хос нарсасидир. Қизини йўқотган Ермат жуда ҳам азобланади. «Ўнинг бетини кўрмаса ҳам, дардини, ҳасратини унинг юришидан, елкасидан» сезган Танти Ерматга ачинади. Бир савобли иш қилайми — Гулнорни қаерда эканини билдирайми деб ҳам ўйлайди. Лекин шу дақиқанинг ўзида фикрдан қайтади: «Савобнинг эсини кўп дейдилар. Бу бўлмаса, бошқа бир эшикка кириб чиқамиз. Масалан, масчидга гилам олиб бериш. Бунда кишининг номи ҳам чиқади, — деб ўйлади-да, қадамини илдам босиб Ерматни орқада қолдирди» (219-бет). Мана бу ҳақиқий Тантибойвакча фалсафаси. Агар Тантибойвакча Ермат кечинмаларини тушунмаса, ҳис қилмаса, бу бошқа гап эди. Тантибойвакчанинг ифлослиги шундаки, у фарзанд доғида юрган Ерматга ёрдам беришдан кўра бошқача савоб йўлини қидиради, яъни маҳитга гилам иёмон этини афзал кўради. Бу эса унинг қиёфасини янада бўрттириб юборади.

Тантибойвакча гапига «Гуландом кинояли кўлди», нима ҳам дейиш мумкин. Булар бошларига тушган ташвишнинг солиштириб бўладими? Сўхбат давомида Гуландомнинг ҳаётини чуқурроқ, тетикроқ идрок этиши билиниб боради. Адолатсизлигининг тенгсизликида эканлига ақли етади. «Ҳозир ҳамма ерда пулдорлар шундай қилишадилар. Бошқалар ош-нонга зор бўлса, улар кизга зор! Еши ҳам, қариси ҳам», Гуландомнинг бу гапи тушунган одамга анча тубли. Лекин Тантибойвакчанинг бу гапга ақли етмади, ўзини тушунди — «Бойлар текинга олмайдилар, пул харжлайдилар, жоним, — гулдиради бойвакча» (149-бет). Гуландом ҳам шунга гайриди-ку. Бойларни ҳимоя қилиб, Гуландомга айтганларини унинг ўзини фаросатсиз эканлигини кўрсатмадими?

Гуландом Навоний, Фузулларини ўқиган, кўп эртан, ривоятлар эшитган. «Ўнинг бармоқлари дотор қилларида моҳир ўйнади. У эркакча шахд билан чалди. Қиллар қандайдир чуқур мунг билан янгради» (155-бет). Тантибойвакчанинг тамом бир қобилиятсизлиги, ўқувсизлиги Гуландом фонида сезилиб боради. У қўлида бирор

асбоби тўғри ушлашни билмаслигига яраша бир куйин иккинчисидан ҳам ажрата олмайдди. Унинг музикани тушуниши, завқланиши, роҳатланиши гумон бўлиб қолади. «— Яна нимани? — табассум билан сўради Гуландом.

Мен, тўғрисини айтсам, мақомларини билмайман, — гулдириб гапирди Тангит. — Билсам номларидан адашаман» (155-бет). Гуландом билими, савияси, дунё тушуниши, ақли-фаросати билан Тангитбойваччадан анча юқори туради. У бойваччага шаша ҳам қилади. «— Ҳай-рошман, шу қадар бош билан шунча нарсани йиғдингизми? — Гуландом киноя билан қулади, йўлни ҳам беиштиёр кулиб юборди. Тангитбойвачча Гуландомнинг сўзини ҳазил деб ўйлаган бўлса керак, аҳмоқча тиржайди, қолди» (157-бет). Бу ерда ҳақ-ҳуқуқдан маҳрум бўлган, тўрт девордан чиққига ҳадди сизмаган, ўзини ҳимоя қилишга кучи етмаган, ҳуллас, замон ёқламаган бир аёлнинг Тангитдан ақли, эҳли бўлиши унинг маънавий бойлигини кўрсатади. Ёзувчи тамоман таҳқирланган, замона зўрлари томонидан ёмон йўлга итарилган аёл томонида: унинг ақли-идроки, фаросати, қобилиятини ҳурмат қилади, ўқувчида ҳам унга нисбатан илқ туйғу уйғотади.

Ойбек ёзувчи синф вакиллариининг маънавий кучсизлиги, руҳан камбағаллигини пул билан, бойлик билан боғлайди. Улар фикрларини банд қилган, ҳаёт мазмунини ташкил қилган нарса бойлик. Қолган ҳамма нарсани маъна шунга бўлган қарашлари белгилайди. Ойбек воқеалар давомига албатта, қайси йўл билан бўлмасин, эътиборини шу масалага жалб этади. Онда бошлангч Мирзакаримбойнинг пулга — бойликка бўлган муносабати, фалсафаси аниқ: «Пул ҳамма нарсанинг отаси. Пул белга қувват, бошга тож. Пулдор одам қанотли одам, бу қанот билан Мағрибдан Маширикчага учасан, ҳар ерда ошна-огайни, дўст-ёр топасан. Пулдор одам Москвага, Варшавага боради. Пулсиз одам ўз жойидан бир қадам силжинчи? Бе... Пул шундай азиз нарса, жиян» (10-бет).

Мирзакаримбой ёши бир ерга етиб қолган, катта ҳаёт кўрган одам. Борган сари унинг ҳаётга бўлган муносабати, оладиган лаззати торайиб, фақат пул билан боғланади. Шу туйфайли унинг олинга хос бўлган хусусиятлари ҳам йўқолиб боради. Бир неча йилдан бери кўрмаган жиянини соғиниш йўқ, унинг келмаганидан хурсанд бўлади: «Яхшиям ўзи келмабди. Бўлмаса, ҳалигача неча марта кўз ёшини тўкиб, тирикчилигидан зорланган бў-

ларди» (12-бет). Мирзакаримбойнинг борган сари феъл торайиб боради. Ҳар ҳолда ёши улғайиб қолган одам савобини, шу туйфайли нариги дунёда кўрадиган роҳатларини унутмаслиги керак эди. Йўқ, ундай бўлмади, закот беришнинг ҳам янги йўллари топилади. Мирзакаримбой Авлиёотадаги газлама дўконининг бош гумашига Муҳаммад Расулдан олган ҳисоби воқеаси бой феъл-атворини очиб ташлайди. У пул ҳақида гап кетар экан, турли йўл билан ҳам «жавобгарини» калака қилиб, тўғри ҳисобидан ўзини шубҳалантириб қўяди. Мирзакаримбой асар воқеаларида қанча кўрниса пул, давлат, фойда устида галиради, бундан бошқа нарса уни қизиқтирмайди — гаплари, фикри, ҳаёли фақат шунга қаратилган. Унга бевосита пул чиқмайдиган ишлар тамомилла тушунарсиз. Миллий буржуазия манфаатини кўзловчи жадидлар томонидан нашр этилаётган мажмуа фойдасига Ҳакимбойвачча ўн сўм беради. Журнал саҳифаларида унга миннатдорчилик билдирилади. «Ажаб замон экан! — бошини чайқаб гапирди Мирзакаримбой, — ҳар хил гаплар чиқади: мажмуа, жорийда... фойдаси борми!? Манз, банка деган сўз чиқди. Кўрдик, фойдаси, манфаати жуда зўр; вексель деган сўз чиқди. Уни ҳам кўрдик, бениҳоят зарур нарсаси: кредит, процент, завод, компания, яна бирмунча сўзалар борми, ҳаммаси нуқул фойдали нарсалар». Ўғли номига ёзилган миннатдорчиликни эшитган бой: «— Дуруст. Ўн сўлжавой ёнига тушади-ку мақтамайдими?» — дейди. Лекин бу пулни бирор одам фойдасига эмас, балки журнал чиқариш учун ишлатилишини эшитиб, журнал кам нусхада чиқарилиши сабабли зиён кўришини билиб, «— Зиён? — Мирзакаримбойнинг кўзи ўйнаб кетди. — Зиён кўрса нимага чиқаради ҳалиги олим?» Бу нарсига Мирзакаримбойнинг ақли етмайди. Унинг психологияси бу «нотабиний» ҳолини кўтармайди. Энди фарзандларига келайлик: Ҳакимбойваччани Олимхон ўз уйига тақлиф қилади, бундан шубҳаланган бойвачча «пул сўраса, албатта йўқ дейман» (187-бет) деб ўйлайди. Бойваччанинг «кўли узун». Чунки у «давлатнинг бир қисmini дадасидан, укасидан яширин ишлатиб холис ўзига қарашли катта бир бойлик орттирган эди» (193-бет). Ҳакимбойваччанинг одамга қарашини, баҳосини, муомаласини — ҳаммасини пул белгилайди. Абдушукур билан «Ҳакимбойвачча дуруст муомалада бўлди. У Абдушукурнинг хўжайини ва дўсти бўлган Жамолбой билан

пул ҳам савдо муомалаларида бунӣ қуроқ қилмоқчи эди. Шунинг учун бир қанча замондан буён Абдушукур билан яхши алоқада бўлишга тиришар эди» (69-бет). Гап пул, давлат устида кетар экан, бойлар қариндош-уруғалк юзи хотирасини қилишмайди. Тантибойвачча Салимин қўлга тушириб катта-катта пул олади. Унга Танги лақабини тоқалиши, гўё кесатикдек бўлиб қолган. Чунки бу тўполоқчи бойнинг пулга кўрсатган эътибори ҳам шов-шувлидир. У ниятларини пинҳон тугиб ўлтирмайди. «Қўявер, ҳужайини мен. Чол қуламай турибди. Қулаган кун уларнинг ёқасини бўғаман, миросини даъво қиламан!» (156-бет). Дарҳақиқат, шундай қилади ҳам ва бунин уят деб билмайди ҳам. Тантибойвачча Гуландомнинг бошидан ўтганларини эшитиб «— Бўшанг экансизда,— манжалақилик қилиб, додламадингизми, юзларини юлиб тиндаламадингизми? Пул устида ҳар қандай жанжал кўтарсангиз, айб бўлмайди. Пул шундай азиз нарсас,— дейди (151-бет). Пулан-пул билан ўйнаган Тантибойвачча ўзи шундай қилган бўлар эди-да. Бегоналарни, унга тобеларни эмас, балки ўз яқинларини ҳам у қўлга тушириш йўлини билади. Мана шундай тубан — ҳамма нарсани пулга қақиб кўрувчи бир шахс олдиди Йўлчи гапларининг маъволигичи гўзал қалбини намойиш этиши билан аҳамиятли: «— Балли, бу насихатга! Нигитнинг юраги, номуси, одамгарчилиги пулдан азиз, пулдан юқори эмасми? Пулдорларга еғилиш пасткашлик эмасми? Эғилувчи билан тиланчи орасида нима фарқ бор? Оз бўлса ҳам пешона терим билан топанам, суқтойлик, мултоиликка сира юрмайман» (158-бет). Йўлчининг гапига, ўз қадр-қимматини билувчи ҳақиқий инсон гапларига Тантибойвачча «бир пиёла винони симириб, лабини буриштириб-да, Йўлчи қараб, «афсус!» дегандай калласини қимирлатди» (158-бет). Бойнинг кичик кўеви, Нурининг эри «Фазлиддин ахсар кечалари уй эшигини беркитиб, деразаларга парда тудтириб, алла-паллагача пул санади, бундай вақтда икки қоши ўртасини буриштириб, ўз-ўзинча нималариндир шивирлаб қўяди» (110-бет).

Асарда пул ҳақида кўп гапирилади. Пулнинг таърифини аввал Мирзақаримбой кўп гапиради. Пул қадрини, қимматини солиштириш мумкин. Араваси сиқиб қолган деҳқон қовунига ўн тўрт сўм сўрайди. Уста савдогар араб-савраб тўрт ярим сўмга қўнишга мажбур қилади.

Йўлчи уйига бироз ёрдам қилиш мақсадида тоғасидан пул сўраганда «Тўққиз сўм оламан деб тўқсон гап» эшиттади. Нури бўлса Гулнорни тездан йўқ қилиш учун турли ярим-сирымларини қилади, фолбинга эътиқоди зўр бўлган Нури «ўн сўм пул чиқариб берди». (198-бет). Шоқосимнинг хотинини кўминига дўстлари пул тўплаб беришди: «Охун одамларга ораксини ўғирди, жулдиқ чопонини тикискилаб, уёқ-бўёгини ағдариб, уч сўмлик шалдиқроқ қорғоз олиб ўртага ташлади... Қирғиз ўроз белбоғига маҳкам чандиб тугилган биттагина сўлкавойини (ким билади, бунга қачонлардан бери сақлаб келган у) чиқариб, секингина ташлади. — Ҳаммага пул керак, ўлик ҳам пул билан юради, — деди тошкентли мардикор ва иншонининг липпасига қистирилган кир бўз халтачани — ҳаммени олиб, тanga, қақа аралаш бир сўмин санаб тўқди»... (48-бет).

Тантибойваччанинг хизматкори чўлоқ Қамбар ҳам «Оҳ пул!» дейди. «Икки танобгина ер олсам, оз бўлсин, соз бўлсин дегандай қандай ишлар қилар эдим» (59-бет). Энг таъсирли, ҳаёт даражасини, инсон қадрини кўрсатувчи деталь ўрознинг Тошкентга келишидир. «Бундан саккиз йил аввал ўн етти яшар ўспирин экан «Қарқарага» қатновчи бир қўйчи бой йилига саккиз сўмдан ёллаб Тошкентга келтирган».

Бойлар қимор ўйнайди. «Ўртада пул хирмондай уюлган. Оқ подшоҳнинг сурати тушган нуқул шалдирама қоғозлар-да...» (59-бет).

Езувчи пулни ўртага дастак қилиб шунинг атрофида бойларнинг маънавий қиёфасини очар экан, ҳар бирининг ўзига хос хусусиятларини, пул йиғишда тутган сўбатини, характерини қайтарилмас чизиклар билан таъминлайди. Мирзақаримбой эксплуатациянинг эски йўлидан бориш тарафдори, кириб келаётган капиталистик ишлаб чиқаришга эҳтиёт бўлиб қарайди.

Натижада буржуазия олиб келаётган оқартув ишларига қаршилик кўрсатади. Ҳақимбойваччалар эса масалага дадилроқ қараб, пул топининг, эксплуатациянинг янги йўли тарафдорлари. Улар ўртасида ҳам маълум келишмовчиликлар бор, лекин бу бир синф вакиллари ўртасидаги келишмовчиликлар бир-бирдан кўпроқ ундириш — капитал тўплаш билан боғлиқ. Социал тузум турдиган пул кучига сажда қилиш кишини-кишига бўри қилиб қўйди. Бир синф вакиллари, бир оила аъзолари

ўртасидаги самимий, қон-қариндошлик муносабатлари йўқола боради, маънавий-ахлоқий жиҳатдан тушқувлик кучая боради. Улар орасидаги муносабатларни пул, давлат ҳал қилади. Мирзакаримбойлар онаси кўринишидагина иноқ, аҳил. Ҳакимбойвачча онасига ҳурматсизлик қилиб, шаънига қандайдир гап айтган одам билан судланишгача бориб етганилигидан ўқувчи хабардор. Аслида эса она тегидан зил кетган — отанинг ўлишини куёвлар ҳам, ўғиллар ҳам истаб қолади. Ҳакимбойвачча отаси ва укаларидан яширинча пул ишлатади; Тантйбойвачча пайт пойлаб Салимни қўлга туширади.

Мирзакаримбой бир неча йил жияинин кўрмаган, соғиниш нима эканини билмайдиган ҳам, унинг сўҳат-саломатлигини билишга қизиқмайди. Йўқлаб келган жияининг ўгли Пўлчини кўриб, жияининг келмаганидан хурсанд бўлади. Мирзакаримбой билан биринчи марта учрашган Пўлчи ундан кўп насихатлар эшитади. Катта шаҳарга келиб, янги ҳаётга қадам қўяётган Пўлчига тажрибали, оқ-қорани таниган, ёши бир ерга бориб қолган, элга эътиборли Мирзакаримбой шундай дейди: «Мен дўстларга сира ишонмайман. Маслаҳатга ҳамма чаққон. Нега десанг, маслаҳатгўйлик осон нарса-де, тили қимирлайди, холос» (11-бет). Шундай қилиб, синф, тузум, она ўз ичидан қири бошлайди. Ёзувчи бирор зўрма-зўракисиз буни асар воқеаларига сингдириб юборади. Унинг учун воқеаларнинг катта-кичиги йўқ, ҳаммаси автор ниятига бўйсундирилган.

Энди, Пўлчиларга, меҳнаткашларга келайлик. Пўлчи шаҳарга иш қидириб келар экан, биринчи навбатда, онасин, меҳрибон синглисини ўйлайди, уларни хурсанд қилиш, онасининг дуодарини олиш унинг эгуи ниятидир.

Тирикчилик, машаққатли ҳаёт Пўлчи онасини тарқатиб юборди, уй-жойидан айирди — укаси қишлоқда қолди, синглиси Унсин шаҳарга келди. Лекин улар бир-бирларига аваллалардан ҳам меҳрибон бўлиб қолдилар. Пўлчи синглиси учун ҳар қандай оғир меҳнатга тайёр. Унсин эса қишлоқда қолган акасини, марҳума онасини эслайди. Унсиннинг Пўлчига бўлган сингилилик муҳаббатиде, акасининг суюқлиси Гулнорга бўлган муносабатиде қанча самимий, ҳурмат бор. Бу она, улар орасидаги самимий, чуқур инсоний муносабатлар Мирзакаримбой онасига қарама-қарши ҳолатда тасвирланади. Салим ва Ҳакимларнинг отаси ва сингилларига бўлган қараш-

ларида, Нурининг эса отаси шаънига айтганлари ва акаларига бўлган муносабатларида самимийлик, меҳрибонлик йўқ.

Мирзакаримбой Пўлчи билан қилган сўҳбатларида дўстлари йўқлигини, бўлганларига ҳам ишонмаслигини очик айтган. Лекин Пўлчининг шаҳарга келиб орттирган қимматли нарсаси дўстлари бўлди. Пўлчининг оғир-егилида дўстлари ҳамдард, ҳамфикр бўлдилар. Чунки Пўлчининг ўзи ҳам дўстларига қўлидан келганини аямасди, ҳамдард бўлди, улар тақдирига лоқайд қарамади. Шоқосимни ишга жойлаб қўйди. Шоқир ота ҳолидан хабар олиб турди. Кичик бир деталга эътибор берайлик. Йўқолган Гулнор дарагини Пўлчига Қамбар етказди ва бирга боришга тайёр эканини билдиради: «— Йўқ, Қамбар ака, — қатъий равишда деди Пўлчи, — аҳмоқ Тантй сезса, ҳафя қилади. Мен ўзим бораман» (225-бет). Фикри-хаёли Гулнор билан банд бўлган Пўлчи дўсти тақдирига бефарқ қарамайди, ўзини деб унга гап тегшини истамайди. Унсинни бой уйдан олиб кетар экан, Пўлчи уни дўст отахоини Шоқир отаникига олиб боради. Чунки шу дўстларидан бошқа унинг ишонган ҳеч кими йўқ. Гулнорни Қора Аҳмад қўлидан кутгаргач, Пўлчи севгилисини Шоқосимнинг хужрасига олиб келишга мажбур бўлади. Хавф-хатарга қарамай Шоқосим уларга қўлидан келган ёрдамнинг аймади, уларни бахтли кўришни истади. Пўлчи ва унинг дўстлари орасидаги муносабатда гараз, мунофиқлик қилиб бир-биридан фойда кўриш ниятлари йўқ. Чунки улар муносабати ҳақиқий дўстлик, ҳамкорлик асосига қурилгандир.

Пул, давлат йиғиш ташвиши бойларни тетик фикрлашдан маҳрум қилиб қўяди. Улар ўзларича мантиқли фикр юритадилар, лекин бошқалар ҳақида, уларнинг қарашлари ҳақида ўйлаб ҳам кўрмайдилар. Ҳаммани ўзларига ўхшатадилар. Қизғин шундаки, зоти кўрганларнинг назари, камбағал, тирикчилигини бир амаллаб ўтказётганларга нисбатан паст бўлиб қолади. Бу айниқса Мирзакаримбойнинг ўйланishi воқеаси билан равшанланади.

Пул, давлат кучи Мирзакаримбойга истаган ишини қилиш, истаган номаъқулчиликни амалга ошириш имконини беради. Мирзакаримбойнинг қилишларидан энг язили ёш, ҳаётга энди кириб келаетган, кўкси муҳаббат, келажак умиди билан тўла Гулнорга уйланиши ва

уларнинг (Пўлчининг ҳам) эзгу умид-орзуларини поймол қилиши бўлди. Мирзакаримбой Гулнор билан Пўлча ўртасида қандайдир муносабат борлигидан хабардор эди. Уларнинг бир неча марта гаплашиб ўтирганини кўрган. Бундан ташқари, Пўлча ҳам бойга бу ҳақда имо қилган. Мирзакаримбой Гулнорга уйланишга жазм қилар экан, Пўлча ва Гулнор муносабатлари борлигини эсига ҳам келтирмади. Асар воқеаларининг энг фожиали моментларидан бўлган бу ҳодисага бўлган Пўлчлар ва Салимлар муносабати бир-бирига қарама-қарши бўлган икки синф муносабатидир. Мирзакаримбой онласи, унинг яқинлари учун бу воқеанинг энг фожиали томони Гулнорнинг камбағаллиги, ёшлиги (ахир у туғиши мумкин, кейинчалик давлат бўлиниб кетади) ва булар онласига номуносиблигидир. Улардан бирортаси Гулнор ҳақида унинг орау-умидлари, режалари, Пўлчига бўлган муҳаббати ҳақида ўйлаб ҳам кўрмайди. Чолга ёш қизининг кўнгли борми, йўқми, бу ҳеч кимни қизиқтирмайди. Қизиқтирганда ҳам, улар Гулнорнинг қари бойга тегаетгани пул, давлатли бўлиш учун деб ўйлайдилар. Уларнинг ҳаммаси бу воқеага ўз манфаати, тушунчаси нуқтан назаридан ёндашади. «Камбағалнинг қизи очкўз, молпараст бўлмасдан иложи йўқ. Ўйдаги ҳамма аса бу юмларни ўзи эгаллаб олади, биз унда нима қиламиз!» (195-бет). — деб бошнинг келинлари ташвишланади. Бойнинг қизи Нури бундан ҳам баттарроқ фикрга келади. «Биламан, жувономарг Гулнор ўзи қосини қоққан, кўзини учирган, шундай қилиб дадамини йўлдан оздирган» (196-бет). Ҳақимбойвачча билан укаси Салим тирклигидега отаниз молини бўлиб бермасмикан деб умид қилишади. Бу ишга бош қўшиб юрган Олимхон эллик-боши ҳам бойга хизматини ўтказиб, бирор нарсалик бўлиб қолиш умидида юради.

«Гулнор уримга эгав бўлди. Яна у Мирзакаримбой хонадонига бошлиқ бўлиб кеккайсин, ҳеч ким билан сўзлашмасин, тугсин, бойликнинг нишабини ўз томонига тўғрилласин!... У жуда шайтон хотин. Унинг ҳйла-мақрининг бир томчиси энди кўринди! Қолганини ўғилчаси тугилгандан кейин кўрамыз» (284-бет). Салимбойвачча жаҳд устида Гулнорнинг ўғил туғишига шубҳаланмайди. Чунки гап давлат устидега кетаяпти, ўғилнинг тенг меросхўр бўлиши бор-да! Ўзувчи ёш оналик бўлган бойнинг оила аъзоларининг мерос хусусидаги «ташвиш» ла-

рини тасвирлаш орқали уларнинг барча кирдикорларини фош қилишга эришади. Хуллас, бойваччалар ўйлаганича Гулнорнинг бойга узатилишидан ҳеч ким хурсанд бўлмади, бойнинг давлати уларнинг кўзига кўринмади. Мирзакаримбойнинг Гулнорга уйланишидан хабар тошган Шокир ота афсус билан Қоратойга дейди: «Пўлчига ачинаман, — ошиқлик йўлига кирганини билар эдим. Санчи? Қоратой боши билан «ха» деди. Кейин бойни сўка-сўка сўради чолдан...» (203-бет). Пўлчининг қишлоқдан қайтишини сабрсизлик билан кутган Қоратой унга кўнглисиз хабарни — Гулнорнинг бойга узатилишини етказди: «— Сан, оти нима, Гулнорни севасан-а? У ҳам сени севади. Шундайми? — Мисоли Тоҳир-Зухро...

Қарабсанки, қизил гул билан оқ гул ўртасидан қақир тиканак ўсиб чиқапти. Тушуниб олавер ўзинг!» (208-бет). Севги-муҳаббат можароларини бошидан ўтказмаган, эртаклардангина эшитиб билган Қоратой учун Йўлчи савдоси эртақни эслатади. У ўз фикрини образли қилиб тушунтиради. Бойни севишганларини бир-биридан ажратувчи, халқ ўртасида ёмонлик симболи бўлиб кетган қора тиканакка ўхшатади. Йўлчининг севгисини ёшу қари, барча дўстлари ҳурматлайди. Олижаноб меҳнаткаш қалби ҳамма нарасида кўриниб туради. У маънавий бой. Ҳаёт уни қанча қийнамасин, муҳтожлик уни энг яхши одамилик хислатларидан маҳрум қила олмайди. Мана шунга Мирзақаримбойлар тушуна олмайди: Гулнор фожияси олдида улар қар ва кўр бўлиб қолаверади. Йўлчи қариндоши бўлмаган одамларнинг унга ҳамдард, ҳамфикр бўлиши бойларга тамоман тушунарсиз. Ёзувчи уларга инсондаги олижаноб туйғу—муҳаббатни ато этмадигина эмас, балки уларни бундай туйғуни тушунишдан маҳрум қилди.

Гулнорнинг бойга узатилишида актив роль ўйнаган Ермат ўз ниндан хурсанд. У нималаргадир қизиқиб, айланиб ўз тўғидан ажраб қолади. Бойларга ўхшаб фикрламоқчи, иш кўрмоқчи бўлади. «Унинг қўлларида бутун умрида ушламаган қоғоз пуллар шилдираб қолади» (205-бет). Ерматнинг хатоси, бойлар бошқа тоғфадан эканини унуттичидадирки, бу янглишми унга қимматга тушади—ёлғиз қизидан жудо бўлади. Ёзувчи қаҳрамонларига, персонажларига доим ўзларини намоён қилиш, кўрсатиш учун имконият яратди. У доим ўзи севган қаҳрамонлари томонида бўлиб, уларнинг олижаноблигини таъкидлаб боради.

Автор позициясининг намоён бўлишида Абдулла Қодирий билан Ойбек ўртасида умумийлик кўп. Бу икки адиб ўз қаҳрамонларини севадилар ва уларга нисбатан хайрихоҳ эканликларини таъкидлашни ўзларининг асосий вазифалари деб биладилар. Лекин Ойбек Абдулла Қодирийга нисбатан «объективроқ» позицияни тутди. Унда очикдан-очик заъфларини йўқ, балки у ўз севган қаҳрамонларига ўзларини кўрсатишга, «олижаноб» хусусиятларини намоён қилишга кўпроқ ранг-баранг шариот яратди. Ёзувчи характеридаги саҳийлик, «қўли очиклик» ўз севган қаҳрамонларига нисбатан тутган позициясида яққол ифодаланади. «Йўқдан бор қилиб»

қаҳрамонларига яхшилик қилади, уларни қўлидан келганича аяйди, қисқа умрларини безашга, чиройли қилишга ҳаракат қилади.

Ёзувчининг ўз қаҳрамонларига бўлган муносабатлари унинг умуман одамга бўлган муносабатидан, унинг қўдратига бўлган ишончидан келиб чиқади. Ойбек меҳнаткаш халқ ҳаётини тасвирлашга киришар экан, асар қаҳрамони қилиб меҳнат кишисини олган экан, бу одамларда туғилиб келаётган ва келажакда уларнинг ҳаётида муҳим ўзгариш ясовчи ижобий хислатлар бўлган бир-бирини қувватлаш, ҳамдард-ҳамфикрликларини кўрсатишга алоҳида эътибор беради. Йўлчи ўз бахти ва бахтсизлиги билан ёлғиз эмас, унинг оғир кунда ёнига қирадиган, қўвончи, бахтидан хурсанд бўладиган дўстлари бор. Йўлчи ҳам Отабек сингари ўз севгиси ҳақида гапиришни истамайди. Бу қандайдир табиий бир ҳолат. Лекин унинг дўстлари бундан хабар топадилар ва бу туйғуни баҳканаликка йўймасдан, чуқур ҳурматлайдилар: қўлааридан келганича Йўлчиларга ёрдам беришга тайёрлар.

Бу жиҳатдан қараганда Абдулла Қаҳҳор бошқачароқ йўл тутди. Одатда, Абдулла Қаҳҳор ижоди ҳақида, унинг асарлари устида гап кетганда, уни А. Чеховга ўхшатадилар. Бу фақат Абдулла Қаҳҳорнинг Чехов сингари кичик-кичик ҳикоялар ёзгани билан белги-ланмайди, албатта, балки ёзувчининг Чехов сирларини, йўлларини ижодий ўзлаштиришида, миллий замин асосида уни ривожлантиришида ҳамдир. Буюк рус ёзувчиси ижодини ўрганувчилар унинг позицияси ҳақида ҳам гапирадилар, ўзига хос томонини таъкидлаб ўтадилар. Чехов асарда тутган позициясини «очиқ» кўрсатмаслик йўлидан боради. У асарда ўз позициясини тасвирланаётган воқеалар, чизилаётган характерлар ичига яширади ва муайян воқеалардан хулоса чиқаришни ўқувчига ҳавола қилади. У ўз қаҳрамонига хайрихоҳи, ҳамфикрми, унинг гап-сўзларини, саргузаштини қувватлайди, йўқми, буни ўқувчи ўз ақли билан топиб олиши керак. Ҳикоя устида йиғлаш ҳам, оҳ-воҳ қилиш ҳам, ўзингиз яратган қаҳрамонлар билан бирга азоб чекиш ҳам мумкин. Бироқ, менингча, шундай қилиши керакки, китобхон буни сезмасин. Ёзувчи қанчалик объектив бўлса, таассурот шунчалик кучли бўлади,—деган эди А. Чехов.

Бу деган сўз ёзувчи позицияси нимани қувватлайди, нимани рад этади номаълум, деган эмас. Балки у ўқувчини активликка, фикрлашга даъват этади. Ташқидан объектив бўлиб кўринган қаҳрамонларнинг саргузаштларига лоқайд бўлишда ёзувчининг катта маҳорат билан ўтказган фикрлари — позицияси яширинади.

Абдулла Қаҳҳор ижодига ҳам шундай объективлик хосдир. Ёзувчи бундай маҳоратга бирдан эришмади. Асардан асарга унда объективлик, персонажга бўлган муносабатининг яширин йўллари кўпайиб борди. Лекин илк асарларида автор позициясининг маълум бўлиб қолиши, автор интиларининг лўп этиб кўриниши ўз даврида қаттиқ танқидга ҳам сабаб бўлган. Бунга «Сароб»даги Сандий образи характерли мисол бўлиши мумкин. Ўз даврида бу асар устида ўтказилган муҳокама ва мунозараларда ёзувчида душман йўлига кирган, маънавий бузуқ Сандийга нисбатан ачинши кайфияти бор деб таъна қилинган. Дарҳақиқат, шундай қилинмаса бўлмас ҳам эди. Асар асосига, воқеалар марказига Сандий образи олинар экан, унинг аста-секин халқ душманлари томонига ўтиши кўрсатилар экан, унга ачинмасдан бўлмайди. Ёзувчи унинг душманлигига нафратлангани ҳолда ёши, келишганлиги, мухаббатига, ривожланиши мумкин бўлган талантини ачинамай иложи йўқ эди. Яшашга, ижод қилишга, ўз қобилиятини намойиш қилишга ҳамма шароитлар яратилаётган бир даврда тарих инкор қилган йўлга, эгри йўлга кириш Сандийга нисбатан ачиниш ҳиссини уйғотиши мантикийдир. Унинг фожиаси у кирган йўлнинг социал заминининг йўқлигиди, тарих уни рад этганидир. Шундай бўлмаса уни асар асосига қўймасдан бирдан ёмонлаб ташлаш мумкин эди. Унда бу образнинг ривожланиши, ўзгаришига ҳеч эҳтиёж бўлмас эди. Ҳамма гап автор ўз ниятини, позициясини бироз ошқорла қилиб тасвирлаганидан келиб чиқмоқда. Бу образга муносабатда автор ўз ниятини яшириб ташлаш керак эди. Сандий саргузаштларининг ўзи ўқувчига автор ёрданисиз ҳам у ҳақда тўғри ҳулоса чиқаришига етарли асос берад эди. Ёзувчи тажрибаси ортиб, маҳорати ўсган сари унинг асардаги позицияси яширина боради, «тўла» объективлик қобилигига қиради. «Ўғри» ҳикоясидаги Қобил бобога, унинг бошига тушган ташвишларига «бефарқ» қарагандек бўлиб кўринган ёзувчи Қобил боболарни шу куйга солган давр фожиасини рўй-

рост кўрсатади. Қобил бобонинг соддалиги, керакмас одамларнинг гамини ейиши (айниқса «бечора эдик боши») устидан енгил кулиб ҳам кўяди. Ёзувчи Қобил бобонинг мазаҳ қилмоқчи эмас, балки одамларни мана шу куйга солган ўта содда, кўнгилчан қилиб кўйган замонга нисбатан яна кучли нафрат уйғотади. Ёзувчи ўзи севган қаҳрамонининг ҳимоя қилмайди, балки уларнинг ўзлари ўзларини ҳимоя қиладилар. Масалан, Саида тарихини олайлик. У ҳеч қандай ҳимоя ҳам кутмайди, «хайрихоҳлик кўрсатишга йўл ҳам қўймайди». Ёзувчи позициясининг намоди бўлиши ҳамма асарларда бир хил эмас — олинган тема, воқеаларининг содир бўлиш даври характерига қараб турилчандир. Абдулла Қаҳҳор ўз асарларида, айниқса 30-йиллар ўрталарида яратилган ўтмишдан ҳикояларида ўтмишни, инсоннинг ҳўрланиши, унинг қадр-қимматини, иззат-нафсининг поймол қилиниши масаласини биринчи планга ўтказди. Воқеалар кўривилишидан ўз даври учун ниҳоят тилик, оддий, қувдалик характер касб этади. Ёзувчининг персонажлари сиёсат, ватан, озодлик ҳақида фикр юритмайдилар, қувдалик тирикчиликларидан бош кўтариб бирор тузукроқ нарса устида ўйламайдилар. Дунёда бўлаётган гаплар, ишлар устида ўйлаб қўрмайдилар. Уларнинг ўйлари, ташвишлари ўз уйи, қўни-қўшини ташвишидан нари ўтмайди. Ёзувчи мана шундай воқеаларни тасвирлаш орқали инсонни шундай қилиб кўйган даврни, давр зўрларини — ҳўжайинларини фош қилади. Ёзувчи асар асосига олинган воқеаларни мана шундай позициядан туриб тасвирлайди. Абдулла Қаҳҳор асарларининг ҳаммасига ҳам хос бўлган умумийлик — бор гапни бўлгани шу деб тасвирлашишдир. «Тўйда аза»да ҳам ёзувчи бор гапни айтиб ўзинглар ҳулоса чиқаришга деб туради. Ешига, ҳаётда тутган мавқега мўносиб иш қилмаган одамни фош қилади. Унда олға сурилган гош воқеанинг шундай ўзидан келиб чиқиб туради. Ёзувчи эса четдан, унга алоқаси йўқдек, фақат воқеани ҳикоя қилгандек бўлиб туради. Ёзувчи позицияси эса асар қаҳрамони атрофидагиларга, унинг фожиасининг гувоҳларига юклангандек бўлиб туюлади. Асарнинг мантиги, ҳулосаси воқеанинг ўзидан келиб чиқади. Абдулла Қаҳҳор юмор ва сатира ижодиятларини кенгайтирган ёзувчилардандир. «Тўйда аза» асаридаги воқеа аслида фожиавий характерга эга. Ёзувчи бу воқеани юмористик, комик усулда талқин қи-

лади. Шу орқали ҳам унинг позициясини аниқлаш мумкин. Унинг позицияси кўпроқ асарга тилланган тонда—оҳангда, енгил юмор ва сатирик бўёқларда кўринади.

Персонаж нутқи масаласи

Бадий асарда тилнинг биринчи даражали аҳамияти ҳақида классиклар, назариячилар жуда кўп гапирганлар, бу исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатга айланган.

Айниқса, М. Горькийнинг бадий тил адабиётининг биринчи элементи эканлиги ҳақида айтган фикрлари жуда аҳамиятлидир. «Тил—характер ва манзаралар яратиш воситаси»²⁰⁻²¹. «Бадий асар сўз жиҳатдан сиқик, фикр жиҳатидан кенг бўлиши керак»²² эканлигини М. Горький қайта-қайта такрорлаган.

Ўзбек адабиётининг олтин фондидан жой олган асарларга назар ташлаганда, уларнинг тили алоҳида диққатга сазовордир. Неча ўн йиллардан бери янги-янги китобхон авлоди эътиборини ўзига тортиб келаётган «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён»нинг мангулигини таъминлаган омиллардан бири уларнинг ажойиб тили ҳамдир. Бу ҳақда Абдулла Қодирий ижодини таҳлил қилган деярли ҳамма тадқиқотчилар таъкидлайдилар.

«Энди бадий адабиётининг тили масаласига келсак,— деб ёзади И. Султонов,— Абдулла Қодирий бу соҳада халқчиллик ва соддалик талабларини жуда қаттиқ қўйди. У шундай дейди: «Асли ёзувчилик айтмоқчи бўлган фикрни ҳаммага баробар англага билишда...фикрнинг ифодаси хизматига ярамаган сўз ва жумлаларга ёзувда асло ўрин бермаслиги лозим». «Ўтган кунлар» ўзининг соддалиги ва шу билан бирга халқ лексикасининг бутун бойлигини қамраб олишга интилиши билан ажралаб туради»²³.

Абдулла Қодирийнинг асарлари ўзбек совет прозаси ўзининг илк қадамларини қўяётган, шаклланаётган, ишланаётган бир даврда яратилган эди. Давр талаби, вазифаларининг туб моҳиятига тушунган ижодкорнинг

биринчи навбатда тилга бўлган талабчанлиги, айтмоқчи бўлган фикрни ҳаммага баробар англага билишга давлат этиши, унинг янги адабиёт вазифаларини, уни жамиятда тутган ўрни, ролини чуқур тушунишининг натижаси эди.

Соддалик, бадий образлилик, Абдулла Қодирий романлари тилининг ўзига хослигини таъминлади. Ўзбек тилининг бойлигини, унда катта полотнолар яратиш мумкин эканлигини ўзбек ёзувчилари орасида биринчилардан бўлиб Абдулла Қодирий ўз асарлари билан исбот этди. Ойбек романларининг, умуман, барча асарларининг тили ўзбек тили қудратини намоён этиш десак муболаға бўлмайди. Абдулла Қаҳҳор асарлари эса ўзбек тили имкониятларининг кенг эканлини кўрсатди.

Абдулла Қодирий тилини яхши билган, уни бутун маъно отгенкалари билан чуқур ҳис қилган санъаткорлардандир. Қўринишдан жуда оддий, қунда қўлланиладиган сўзлар контекста ниҳоят ўридли ва вақтида ишлатилиши туфайли шундай маъно касб этадики, бундан бошқа бирор сўз унинг ўрнини ўтай олмаслигига ишонасиз. «Бадийлик шундан иборатки, ҳар бир сўзнинг фақат ўз ўрнида туришинга эмас, балки зарур бўлиши, иложи борича кам сўз ишлатилиши керак»²⁴.

Отабекнинг иккинчи уйланишга мажбур бўлиши муносабати билан Қумушлар уйда содир бўлган кайфиятни қўрайлик. Бу кўнгилсиз хабардан воқиф бўлган Қумушнинг онаси Офтобойим жуда хафа бўлади ва бу ишга тихирлик билан розилик беради. Энди Қумушга келсак (ёзувчи шу муносабат билан содир бўлган Қумуш кечинмаларини бериб ўқитирмайди—ҳар ҳолда Қумушга ачинган бўлса керак). Қумуш ўзининг бутун бахтсизлиги ва ниҳоят—ўлимнинг сабабчиси бўлиши бу воқеа мазмунини охиригача тушуниб етмадимикан? Қумуш давр фарзанди, қундошлик у яшаган давр учун катта шов-шувга сабаб воқеа эмас. У бир сўзи билан, «сунутмайисми?» дейиши орқали ўзининг ўта ақллигини, вазминлигини, чексиз севгисини ва ниҳоят катта қалб истагини билдиради. Қумуш бу сўзи (жанжал кўтариб ёки севгисини пеш қилиш орқали эмас) билан яна бир юқори поғонага кўтариллади.

²⁰⁻²¹ Литературно-критические статьи, Гослитиздат, М., 1937, стр. 584.

²² Письмо о литературе. «Сов. писатель», 1967, стр. 321.

²³ «Ўзбек совет адабиёти тарихи очерк», II том, Тошкент, 1962, 139-бет.

²⁴ Н. Г. Чернышевский, Русские писатели о литературном труде, 1965, М., «Сов. писатель», стр. 339.

Абдулла Қодирий сўз қудратини, салмоғини, қўллаш ўринини чуқур ҳис қилган ижодкорлардан. Бу ўринда унинг Чехов асарлари ҳақида айтганларини эътиборга оlish бўлур. У «Ўқини-ўғаниши» мақоласида Чеховнинг тежамкорлиги, персонажлар нутқиға айрича аҳамият берганлигини алоҳида таъкидлаб ўтган. «Хикояни «Серсу» (кўп суви) қиладиган нарсалардан бири кўрсатиш ўриниға сўзлаб беришдир. Агар Очумиловнинг «Бақаламун» эканини унинг сўзлари орқали кўрсатилмай, автор томонидан таърифланса, дунё-дунё сўз кетар эди. Чехов буни ўзи айтиб бермасдан, Очумиловнинг ўз сўзи билан кўрсатади...

Мана бу диалогларға авторнинг ҳеч қандай изоҳи керак эмас. Бу диалоглар ҳам воқеани силжитида, ҳам ҳикоя қаҳрамони Очумиловни характерлайди»²⁰ (201-бет). Бу ўринда Абдулла Қодирийнинг «автор» ва «персонаж» нутқларига эътиборини таъкидлаш ўринли кўринади. Эзувчи персонажни сўзлатишдан кузатишган вазифанинг хилма-хиллиғиға алоҳида эътибор берган.

Умуман, Абдулла Қодирий қаҳрамонларини ўз тилларида гапиртириш тарафлори. Улар бошларидан ўтган воқеаларни ўзлари (Уста Олим) ҳикоя қилишни, ҳаётларида юз бераётган муҳим воқеаларни ўзлари гапиртириш маъқул кўрадилар. Эзувчи Отабек характерини белгилловчи чиқиқларини ва ҳаётға, ҳаёт воқеаларига бўлган қарашининг муҳим томонларини очиш, уни ўз тилида гапиртиришни маъқул кўради. Унинг отаси Юсуфбек Ҳожининг сиёсатға, саройға бўлган муносабатларини ҳам ўз тилидан иштанмиз. Абдулла Қодирий салбий типлар (Ҳомид ва хонлар)ни ҳам ўз тилида гапиртиришни маъқул кўради. Уларға бундай вазифа юкланишининг ҳам ўз сабаблари бор. Бу бевоқифа автор ниятлари ва асарнинг умумий гоёлари билан боғланади ва белгиланади.

Эзувчининг персонажлар тилиға бўлган муносабатларида ҳам унинг ижодига хос тенденция — яхшиларнинг жуда яхши, ёмонларнинг жуда ёмон эканлиғи етакчилик қилиб туради.

Отабекнинг Марғилонға келиши, меҳмондорчиликда бўлиши ва ниҳоят қақув орқасида таъқиб этилиши, хон

олдида жавоб бериши ҳаммани қойил қолдиради. Ундаги ақл-фаросат, мантиққа ҳатто бирор одамдан қойил бўлиши мушкул бўлган хон ҳам бефарқ қарамайди. Ҳомидларға келсақ, аксинча, у нима қилмасини ва нима демасини, унинг гапларига гувоҳ бўлганлар ҳижолат тортадилар. Ҳомиднинг Отабек билан бирга бўлишлари Ҳомиднинг ниҳоят тубан, Отабекнинг олижаноб, вазини, маъноли эканини солиштириш имконини яратди. Улар ўртасидаги келажақда ривожланадиган конфликт биринчи учрашшиларидаёқ билинар-билинимас туғилади. Шунинг учун ҳам улар ўрта-сидиги конфликтнинг, айниқса, уларнинг гапларида ҳам акс этиши алоҳида аҳамият касб этади. Ҳомидда қалб деган нарса йўқ. Унинг қулоғиға Кумуш гўзаллиғи ҳақидаги таърифлар кирган. Қайси йўл билан бўлмасин у Кумушға уйланимоқчи. Бу йўлда ҳар қандай тубанликдан, ҳатто қотилликдан ҳам қайтмайди. Эзувчи бундай одамда қалб, ҳақиқий севиғ бўлиши мумкин эмас деган фикрни ўтказди. Ҳомид Кумушға маъқул тушармиканман деган фикрға бормайди ҳам. Агар Отабек Кумушини тасодифан қўриб севиб қолиб уйланган бўлса (у ҳам Кумуш кўнглини билмайди) ҳам, лекин Кумушнинг ўзига нисбатан қандай қарашига бефарқ эмас. Ахир тўйи кун бўлажак эрининг кимлигини билмаган Кумуш аввалиға Отабекка иштифот қилмайди, қарамайди, шунда «тиграган ва қоя-жиреган бир товушда: — Нега қочасиз? Нега қарамайсиз?» деб Отабек зорланади. Отабек Кумуш кўнглини билмас ҳам, унга маъқул бўлиши мумкинлиғиға далили ҳам йўқ эмас-ку. Улар биринчи марта тасодифан учрашганларида Кумуш Отабекка қандайдир илиқ қараган ва «бу қарашда унга енгилгина бир табасум ҳам ҳидя» қилгани маълум. Демак, Отабек ва Ҳомиднинг Кумушға бўлган муносабатларида таъминла солиштириб бўлмайдиган фарқ бор. Шундай экан, эзувчининг Ҳомид кечинмаларини ўрганмасликка, кўнглиға чуқуროқ қарамаслиғиға ҳаққи бор. У севиғ ўтида ёниш ҳуқуқидан ҳам маҳрум. Бу образда мураккаблик, қўйлаётган ишига танқидий ёндашиш, қилимшлардан бироз бўлса ҳам афсусланиш ёки ҳижолат сезилмайди. У тўғридан-тўғри ифлос одам. Унинг характеридиги тубанлик даставвал қилимшларида, гап-сўзида, кўринишида, важохатида намоён бўлади.

²⁰ Абдулла Қодирий, Кичик асарлар, Ғ. Гулом номидиги бадиий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1969

Езувчи персонажларни гапиртириш орқали доим уларни индивидуallashtиртишга эътибор бермаса (ёки бунга муъяссар бўлмаса) ҳам, лекин уларнинг ўзлари гапир-ишлари шарт эканлигига эътиёб сезиллади. Бунинг айрим мисолларга мурожаат этиш орқали кўриш мумкин. Кумушнинг ўнгирлаш пилани билан ёзувчи Отабекни Ҳомидлар гапи орқали таништиради. Гўё бутун кўр-гуликларнинг сабабчиси ва бундан кейинги Кумуш тақдирини ҳал қилмоқчи бўлган одамлар режаларини Отабек ўз қулоғи билан улар оғзидан эшитишни керак эди. Бу хабар фақат Отабеккагина эмас, ўқувчига ҳам бевосита уларнинг ўз оғзидан эшитилиши керак эди. Ёзувчи душман режаларини кўрсатиш билан бирга бу режаларнинг амалга оширилишини ҳам эринмасдан тасвирлайди. Бунда Отабек ва Ҳомидларнинг ўз нутқ-лари — диалоглари етакчилик қилиб туради. Чунки ёзувчи бу орқали Отабекни ҳаёт-мамат учун, Кумуш учун курашини кўрсатишга муъяссар бўлади. Бу кураш Отабекка жуда қимматга тушади, душманлар эса ҳаёт билан хайрлашадилар. Умида бирор одамни хафа қилмаган йигит бир йўла уч кишини ўлдирди. Шундай экан, бу воқеаларнинг ўзгача моҳияти бор. Ҳомидлар-нинг айблари фақат Кумушнинг ўғирчашдагина эмас, балки уларнинг умуман инсоилик хусусиятларини йў-қотишларида ҳамдир. Ҳомиднинг айби фақат Кумушнинг сиртдан севиб қолиш (чинакам севган одам бундай йўла тутмайди) ва бу йўлда турли тубанликлар қилиш-дагина эмас, балки бу тубанлик умуман улар ҳаёти мазмунини ташкил қилади. Мутал ўз қилмишларини ўзи сўзлаб бериши ҳам бежиз эмас. Чунки бундай ифлосликни ёзувчи ўзи гапиршдан ҳазар қилиб тур-гандай бўлади. Мутал қилмишларини мақтаниб гапи-рар экан, унинг гуноҳи кўпайгандай, моҳияти яна чуқурроқ очилгандай бўлади. Чунки у ўз қилмишлар-ини эслаб гапирар экан, ҳозирги дақиқалардаги ҳо-лати янада ёрқинроқ кўринади. Отабек буларни ўз бахти, Кумуш бахти йўлида ўлдиришга муваффақ бў-лар экан, унинг гуноҳи анча енгиллашади. Отабек фақат ўз душманларининггина ўлдирмайди, балки одам-ларга фақат ёмонлик қилувчи, озор етказувчиларни ўлдирди. Уларнинг қилмишларини эса биз уларнинг ўз оғзидан эшитганимиз. Бунинг таъсири кучлидир. Отабек Ҳомидни шундай ўлдириб қўя қолмайди, балки

у билан гаплашиб, гуноҳини бўйнига қўймоқчи бўлади. Бу ҳам Отабекнинг мардлиги, унда шундан бошқа чора йўқлигини, бошқача қилиб айтганда, ёзувчи Ота-бекни олижаноб — душманини ўз айбига иқдор қилдириб, сўнг ҳасос олишини кўрсатмоқчи бўлади. Бунда ҳам Отабекнинг Ҳомид билан гаплашишлари — диалоглари катта мазмун касб этади. Ҳомид ҳаётининг охириги дақиқаларида ҳам Отабек билан юзма-юз турар экан, у ўқувчи кўзи олдида номрад, умрини ҳаром-ҳарош йўлда ўтказган бир кимса сифатида намоён бўлади. Ёзувчи Ҳомид гуноҳини яна бир карра бўйнига қўйиш билан бирга Отабекни яна «кўз-кўз қилади». У ўз душ-манларидан ўчин олиш билан бирга Кумушни балодан қутқаради. Шундай қилиб, Отабек катта савобни қилади.

Энди баъзи иккинчи даражали персонажларнинг нутқ-лари ва бундан кузатилаган мақсадни таҳлил қилиб кўрайлик. Кумушнинг ораси Офтобойим ўз даирининг типик вакили. Унга ўз даирида ҳукм сурган, жамият тарафидан қабул қилинган урф-одатлар бегона эмас. Шундай экан, унинг доим Кумуш қуношидан хавф-сираши, қўрқishi ва доим қизини оғохлатириши бироз ғалати кўриниши мумкин. Улар яшаган шаронда икки-уч хотинлик эркаклар каммиди? Мусулмончилик-нинг яшаш принципларини белгиллаган Қуръонда эр-какларнинг тўрттагача хотин олиши мумкинлиги қонуallashtирилмаганмиди? Демак, Офтобойим ҳар қалай тақдирга тан бермасин, доим кўнгли ғаш; Қути-дордан Отабекнинг иккинчи уйланиши хабарини эшитиб қаттиқ норозилик билдиради, лекин қўлидан ҳеч нарсa келмаслигини билиб, ноилож қолади. Эрининг «Қи-зингини Тошкентга жўнатишга қўй бўлмаса» дейишига «Офтобойим жавоб бериш ўрнига ўқириб-ўқириб йи-г-лади» (143-бет). Кейинчалик Тошкентда Кумушнинг қолдирилишига ҳам катта қаршилиқ кўрсатади, «...кун-дошлик уйга ишонмайман», — дейди. Лекин Кумуш Тош-кентда қолади, онанинг кучи етмайди, зотан қайтиш ҳа-қидаги фикрни даставвал Кумуш қувватламайди. Офто-бойим ноилож Марғилонга Кумушсиз қайтар экан, қизига қайта-қайта эътиёб бўлишни таъкидлайди: «Қуношнинг-нинг кўриниши боёвга ўхшаса ҳам, аммо писык экан. Бундай одамдан албатта ҳазар керак! Агар орада-ринингa совуқчилик тушадиган бўлса, сен ўчакишиб

юрма, яхшиси қайин отанга узрингин айтиб, бу уйдан кетиш ҳаракатини қил!» (346-бет). Офтобойимнинг безовта фикрлари доим ўз оғзидан айтирилади. Бундан Офтобойимнинг она сифатидаги безовталиги, қизига офат худди шу тарафдан келиши мумкинлигини унинг оналик қалби, бошқаларга нисбатан сезгандай, ҳис қилгандай бўлади. Онанинг безовталиги ўқувчига ҳам ўтади. Уни нимагадир тайёрлаб боради, безовталиқ қонуний бир нарсасек туолади.

Ёзувчи асар асосига олинган давр одамларини тарихий давр тақозоси билан яратади. Персонажларнинг тараққиёти даражаси ҳаётини, сиёсатини тушуниш савияси, ўз даврига мос. Одамлар анча содда (баъзан ибтидоий ҳам дейиш мумкин). Отабекдан талоқ хатини олган Кумушлар оиласидан ҳеч ким бунинг тўғри-ноғирлигини суриштириб кўрмади, шубҳаланмади ҳам. Уларнинг тараққиёт даражалари, соддаликлари уларнинг тилида ҳам акс этган. Кумушнинг талоқ хати олгани, тўйи арафасида куёвнинг ўлдирлиши ва ниҳоят Қутидорлар уйлари орқасида уч кишининг жасади топилиши ўртасида бирор боғланиш бормикан деб бирор одам ўйламайди ҳам. Каттагина ҳаёт кўрган Қутидор: «— Худонинг қандай ҳикматлари бордирки, шу кеча-кундузаларда бизнинг теваригимизда қонли воқеалар кўрила бошлади: бутун ниҳоҳ деганимизда Қомилбекни ҳаммомда ўлдириб кетдилар, кеча уйимиз орқасида бир эмас, уч киши ўлдирилдилар. Худо охириги бахайр қилсин, энди!» (251-бет). Бу воқеаларнинг ўз-ўзидан боғлиқ эканини сезиш қийин эмас, уларни бир-бири билан боғлашни ҳаёлларига келтиришни ҳам ўйламайдилар: «Бу ишга бутун шаҳар ҳайрон. Қилин қирққа ёрадиган донолар ҳам бир нарса тўқий олмайдилар...» (250-бет). Ёзувчи персонажлар билан тарихий тараққиёт ўртасидаги боғланишга алоҳида аҳамият бериб боради. Ўз тиллари орқали персонажларини характерлаш бу асар фазилатларидан бирига айланади. Қаҳрамонларини чуқурроқ кўрсатиш, уларнинг ички бир кечинималарининг тасвирга «келавермайдиган» ҳолатларини улар тили орқали реаллаштиради. Отабек тасодифан Қутидорлар уйидан чиққан совчилардан Кумушнинг тўй куни тайинлангани хабарини топади. Лекин шунга қарамадан у умидини узмайди, нималариндир ўйлаб Марғилонга (у бу бўлаётган во-

қеаларда Кумуш айбдор эмас, ҳаммаси отасининг иши деб билади) қатнашдан қолмайди. Отабекка қараганда Кумуш ҳолати аниқроқ — у талоқ хатини олган. Лекин у ҳам умидини узмайди. Бундай қараганда Кумуш нима ҳам дейиши мумкин — чиққан куёвларга рад жавобини беради, жуда бўлмаганда кўнишга мажбур бўлади. Лекин умидини узгиси келмайди. Бейхитёр Отабек ённин олгандек бўлади. Қутидорлар ҳоваси орқасида рўй берган фожиага ҳамма ўз муносабатини билдиради. Уй бошлиғи Қутидор ҳам ўз тахминларини билдиради ва қандайдир балодан қутулганига шукр қилади. Кумуш ҳам гапга аралашади: «— Бу мақтул қилди кимлар бўлса бўлсин, бизнинг уйимиз орқасига яхши ният билан келувчи кишилар эмас ва буларни тупроққа қоршидирувчи ҳам бизга хайрихоҳ бўлган қотил ва ё қотиллардир. Бизга муңча яхшилик қилган киши ким бўлса ҳам худо умрини берсин! — деди» (252-бет). Гўё Кумуш Отабек эканини билгандек. Ҳолбуки, бўлиб ўтган воқеалардан Кумуш маңтиқий ҳулоса чиқаради холос ва ўзи ўйламаган ерда Отабекка умр тилайди. Шу воқеа муносабати билан Кумушда яхши кайфият ҳам туғилади. Юқоридаги гапларни Кумуш ниҳоят хурсандлик, қандайдир кўтаринкилик билан ифодалайди. Гўё шу билан кўргуликлари тугатилек, янги ҳаётга қадам қўйгандек бўлади. Бу гаплар Кумушнинг Отабекдан умид узмаганингига, қўнганнинг қаеридадир доим унинг ёди сақланганингига имодек бўлиб туради. Кумушнинг гаплари унинг асл мақсади, ички кечинималарини ифода этиши билан доим киши эътиборини тортиб туради: шунчаки айтган гапларида ҳам унинг чуқурроқ кўрсатадиган томонлари бор. Абдулла Қодирий оғир, вазмин одамлар тарафдори, унинг севган қаҳрамонларига бу хусусият хос бўлиб, улар қандайдир секинлик билан ўйлаб туриб гап бошулар қандайдир гапираётганларидан шаронти, суҳбатдошини ва айтмоқчи бўлган гапини эшитувчиларга кўрсатадиган таъсирини ҳисобга олаётгани сезилиб туради. Уста Олим Қутидорлариникига бориб, уларга Отабек топириқларини ётказмоқчи, уларни бўлиб ўтган воқеалардан, бошларига тушган кўргуликлар, унинг сабабчларидан хабардор қилмоқчи бўлар экан, ўзининг савоб иш қилаётганингидан ва бу савобга ўзи ҳам маълум даражада алоқадор эканидан мамнун бўлади.

Уста Олимадаги мана шу ҳолат, унинг Қутидорларникига боришида, ўзини туттишида ҳис қилинади. Қутидорлар уйи орқасида рўй берган ҳодиса туфайли кўнгилларини сўраб маҳалла-қўй, қариндош-уруғ, таниш-билишлар келишади. Уста Олимини ҳам танимаганлиги туфайли шундай кўнгил сўровчилардан деб билишди. У ҳам гапни тезда бошлай қолмайди. «Қутидор «енима юмушини бор менда» деганидек қилиб унга савол назари билан кўз ташлар ва қуръон тингловчи кишидек бўлиб ўтирувчи мажхул хилидан таажжубланиб эди. Ниҳоят шам келиб тоқчага қўндирилга, уста Олим сукутдан бошини кўтариб, Қутидорга қаради» (252 — 253-бетлар) ва шундан сўнг аста-секин гапни бошлади. Уста Олимининг ҳаракатида бу оиллага хушхабар келтирганидан мамнуният ва Отабекдек олижаноб бир йигитга сирдош бўлганидан бениҳоят хурсандлик берилди.

Биз юқорида қайд этганимиздек, «Ўтган кунлар» бироқ кўтаринки руҳда ёзилган. Асарга хос бу хусусият унинг персонажлари нутқида ҳам тааллуқлидир.

«Меҳробдан чаён»да эса бу борада бироқ бошқачароқ йўл тутилган. Умуман бу ҳол «Меҳробдан чаён»нинг «Ўтган кунлар»га нисбатан бошқачароқ характерда яратилганлиги билан ҳам изоҳланади. «Меҳробдан чаён»да қаҳрамонлар жуда катта мулоҳазаларга бориб, «гапирини-гапирмайми» деб турмайдилар, гапирганда ҳам жуда «қойил» қилиб «чертиб-чертиб» гапирмайдилар. Уларнинг бир-бирларига бўлган муносабатлари соддароқ, гаплари ҳам жуда катта «фихрини», «мулоҳазани» билдириш воситасига айланамайди. Буни Раъно ва Анвар, маҳдум ва Анвар, Раъно ва Нигорхоним муносабатларида ҳам кўриш мумкин.

Бу билан биз «Меҳробдан чаён» романидаги персонажлар нутқининг вазифаларини камситмоқчи эмасмиз, балки ёзувчининг қўллаган бу бадий приёми асарнинг умумғояси ва формаси билан боғлиқ эканини таъкидламоқчимиз. Бу роман ёзувчининг реализм принципларини чуқурроқ эгаллаганини кўрсатувчи асар эканлиги қаҳрамонларнинг нутқларида ҳам кўриниб турибди.

«Меҳробдан чаён»да персонаж нутқини индивидуallashtiriш ва шу восита билан характерларини чуқурроқ кўрсатишга катта эътибор берилган. Хулоса қилиб

айтганда, «Меҳробдан чаён»да персонажлар нутқидан кўпроқ мақсад кузатилади.

Катта санъаткор ижодида ҳамма нарса, ҳамма бадий тасвирий воситалар — катта-кичиклигига қарамасдан ишга солинади, ўрни билан маълум ғояни ўтказишга сафарбар этилади. Айниқса, Абдулла Қодирий қўллаган бадий воситаларни ўрганиш шу билан ҳам қимматлики, улар (баъзан ибтидоий формада бўлсалар ҳам) биринчи марта янги ўзбек совет прозасида қўлланилади. Абдулла Қодирий бу воситаларни ҳамма вақт кашф қилмаган бўлса ҳам (чунки Абдулла Қодирий қўллаган тасвирий воситалар рус ва бошқа халқлар прозасида қўлланилган, ишланган), улар Абдулла Қодирий томонидан ўзбек адабиётига тadbик қилинди ва ҳаммага манзур бўладиган асар яратилди. Бу оригинал асар ўзбек совет адабиётининг ilk йirik namunası sifatida, ўзидан кейинги ёзувчилар ижодига taъsir ҳам etdi. Кейинги avlodlar Абдулла Қодирий қўллаган ўзбек тили имкониятларини rivojlantirdilar, kengaytirdilar. Шу жумладан, персонаж нутқларидан kўp maқсадda fойдаланиш, унинг асар ғояси ва shakli билан bogʻlash borasida янги pogʻonaga kўtarildilar. Айниқса, Oйbekning ўзбек адабиётининг klassik asarlari қаторидан mustaqil ўрни olgan «Kутлуг қон» романида бу нарса yaқold сезилди.

Йўлчи «мулоийи табииати, соддалиги, оз бўлса ҳам мазали, маъинан гапи, куч-қуввати билан одамларга ёқди». Унинг вазминлиги, характерига хос томонлари даставвал тили орқали билинади. Йўлчи камгап йигит, лекин ўзини ҳақ деб билган ерда албатта гапирди. У Мирзакаримбой билан суҳбатлашар экан, ўрни келганда бойга жавоб беришни лозим кўради. Индамай қўйиши мумкин (бой нуқтан назаридан) бўлган ерда ҳам гапирди — ўзининг ҳақлигини исбот қилиш керак бўлганда индамай қолмайди, «Ночорлик, тоға», деб Йўлчи ерин сотишга мажбур бўлганлигини изоҳлайди. Иккинчи ерда «— Тоға, бошқа иложимиз йўқ эди», — дейди. Холбуки, бу гапларни айтмай бойнинг гаплари — насиҳатларини тўғри, ўринли деб, бойнинг хурматини келтириши мумкин ҳам эди. Бироқ Йўлчи мағрур йигит, у нима бўлса ҳам бойларга яхши кўрилиб кун кўриш, пул топишдан ҳазар қилади. Бунинг Йўлчи тилидан айтилиши ҳам унинг характеридagi, кейин биз рўй-рост

қўрган — автор ривожлантирган ундаги бу хусусиятга заминдек бўлиб боради. Пўлчи гаплари воқеа ривожиди, дунёқарашини, ҳаётини тушунишни, сиёсий онгинини ўсиши натижасида катта салмоққа эга бўлиб боради. Ўз кучига, ўзининг ҳақлигига ишонган Пўлчи гапларини ишончли, мушоҳадаларга бой тарзда баён этади. Агар биз Пўлчининг бой билан биринчи марта қисилиб-қимтиниб гапирганини, сўнграқ байдан ўз ҳақини талаб қилган воқеа билан солиштирсак, Пўлчидаги катта ўзгаришни рўй-рост кўриш мумкин. Пўлчида илк бор сезилган гурур ўзи ҳақ эканини билдиришда ривожланди. Энди у бойнинг ёшини ҳам, қариндошлигининг ҳам юзини қилмайди. Ўзининг камситилишига, ҳўрланишига қарши бош кўтарайди, бой билан юзма-юз туриб унинг раъзалигини фош қилади. «— Бекоргамми?— Пўлчи Мирзакаримбойга томон гавдасини чўзиб қичқирди:— Сизда икки ярим йил ишлаб елкам яғир бўлди. Соқолингада битта қора тук йўқ-ку, ёлгон гапирасиз, уят! Қийим дейсиз, қанақа қийим? Этик, чопон ва бошқаларни қўя берай, биронта янги дўппи кийганим йўқ, бу остонада!...» (252-бет). Ҳақини талаб қилгани келган Пўлчи... «ҳозир унинг назарида оламда энг паст ва разил кўринган Мирзакаримбой билан пул юзасидан хиралашишни, ёқа бўғишни ўзига ор билади. Сакраб ўриндан туриб, бойнинг олдига борди. Маскара ва киноллик заҳрини кўзларида ёндириб қичқирди:— Бундан кўра гўнг титганининг яхши эмасми, кекса товўқ!» (253-бет). Мирзакаримбойдек пул учун, фойда учун ҳар қандай одамгарчиликка оёқ қўювчи одамга нисбатан шундай дейишни Пўлчининг жасорати эди. Пўлчи алданганига афеусланади; Гулнордек бахтидан айрилиб экан, унга пулнинг қадри бўладими. Бойни ҳақоратлаш орқали озгина бўлса ҳам аламлидан қиқади.

Пўлчи атрофидаги воқеаларнинг қуюқлашиши, унинг аста-секин бор-йўғидан ажралиши унинг теран фикрлашга, дунёнинг нотекис тақсимланганлигини тушунишга олиб келади. Бундай фикр аввалгига унинг кўнглидан ўтади. Шаҳарга биринчи келган куни меҳнат қилса, бир нималик бўлишига ишонди. «Яхши ишласам, албатта, чакки бўлмайди. Негаки, булар қариндошларим, ҳаммадан юлсалар ҳам мендан юлмалар» (15-бет). Лекин тез ўтмасдан, Пўлчи шаҳардаги

меҳнаткашлар аҳволини кўриб, айниқса бозорга қовун келтирган деҳқон фожиясига гувоҳ бўлиб, тетикроқ фикрлайди, ҳайрон бўлади... «Ажаб дунё экан! Ҳар ерда деҳқоннинг иши чатоқ. Ери бўлса улови йўқ, улови бўлса ери йўқ. Кўпида иккиси ҳам йўқ. Мана, мен!... Ҳозир қаёққа қарасанг менга ўхшашлар...» (36-бет). Шундан кейин эса ўзи ҳақида ҳам ўйлаб қолади, қариндошларига нисбатан кўнглида шубҳа пайдо бўлади: «...қариндошларимиз ўлгундай пишқиқ одамга ўхшайди. Гирромлик қилишмаса майин-я...» (36-бет).

Юқорида келтирилган мулоҳазалар Пўлчи кўнглидангина ўтади. У бирор одамга оғиз очиб ҳасрат қилмайди ҳам. Ёзувчининг Пўлчи фикрларини ички монолог орқали бериши тасодифий эмас, албатта. Бу, даставвал Пўлчи характери, табиати билан боғлиқлигига кетади. Пўлчи вазмин, камгап йигит, кўнглини ҳаммага ҳам очавермайди. Яна, Пўлчи ҳали бундай фикрларини овоз чиқариб, бирор билан даррлашишга тайёр ҳам эмас. Пўлчи дўстлари кўп бўлгани билан улар билан у ҳар нарсани гапирганини эп билмайди. Пўлчи фикрларининг ички нутққа кўчирилиши, сўзсиз, асар гояси ва образ моҳияти билан боғлиқлигига кетган. Аҳамият-лиги шундаки, шу ички нутқдан ҳам Пўлчида рўй бераётган эволюцияни кузатиш мумкин. Унда аста-секин ўзгариши, дадиллик сезила боради. Пўлчи шаҳарга келаятганида чойхонада тўхтар экан, у ерда шундай суҳбат гувоҳи бўлган: «...ўрта ёшли икки деҳқон ўтирар, бу йил сабзи-пиёзнинг бозори касодилгидан ва уловсизликдан ҳасратлашар эди. Бирн сўзлаб-сўзлаб, қамчи дастаси билан елқасини қашир, иккинчиси эса, қўнжи бир қарич, чурук чоригини кўрсатиб: бу қачон янги бўлади? Сен от-уловдан гапирасан! Деҳқончиликда барака қолмади. Деҳқонни сира мазаси йўқ» (4-бет). Пўлчи қулоғига кирган бу гапга эътибор қилмайди, бу гап мазмунини чуқур ўйлаб ҳам кўрмайди; чуқури у ўз кучи, меҳнатига ишониб, қариндошига орқа қиларди. Ҳамма умиди шаҳардан. Ақлли Пўлчига ҳаёт, турмуш мазмунини чуқурроқ англашига кўп вақт керак бўлмади. Бойлар ва камбағаллар ҳаётидаги чуқур контраст—бирионг кундан-кунга камбағаллашиши, бор-йўғидан ажралиши ва аксинча, бойларнинг янада бойиши Пўлчини ҳаётга тетикроқ қарашга ва ўз кузатишларини, фикрларини шубҳа ва англашилмовчилик-

ларини, ҳаёт муаммоларини очиқ айтишга олиб келди. Бу жиҳатдан Йўлчининг майда буржуа идеологиясининг вакили Абдушукур билан суҳбати характерлидир. Фикр-уйларини очиқчасига ҳамма билан гапиришини еқтирмаган Йўлчи билимдон, саводли, китоб кўрган Абдушукур билан сўзлашшига эҳтиёж сезади. Йўлчи гапларидаги маъنيқ унинг кўп нарсалар ақли етганини кўрсатади. Бутинга эмас, балки у ўз фикрини тушунарли бир формада айтади ҳам. «Хўп. Нега бери йўқ, камбағал йўқ дейсиз? Тўғри, ҳаммамиз мусулмонмиз, бир юртда яшаймиз. Аммо, Мирзакаримбой бошқа, ман бошқа! Хўжайинлар бор, малайлар бор. Ойни етак билан яшириб бўладими? Хўш, нега менинг ҳақ гапим фитна бўлади» (264-бет). Бу тўғри мулоҳазага қарши келтирилган Абдушукур далиллари эса жуда жўн, асоссиз бўлиб кўринади. У ўз фикрини Йўлчига тушунтира олмайди ҳам. Тўғрироғи, улар бир-бирларини тушунмайдилар. Чунки улар икки дунё одами эдилар. Йўлчи дунё нотекис тақсимланганлигини тушунади, бироқ бунинг сабабларини, уни қандай тўғрилаш кераклигини бирдан билмайди.

Езувчи олган конкрет давр — революция арафаси — қарама-қаршиликлар низоёт авжига чиққан, тамомаи нотикчилик даври эди. Осовишталик бузилган кўриянишдан жуда итвозкор, муойин, қўйдек ювот халқнинг революционлашиши низоёт тезлашган бир давр эди. Йўлчи мана шу даврда яшади. Унинг кўзголомчи сифатида шаклланиши асосланган. Аста-секин унинг оиласи байрон бўлди, отаси ўлди, ери сотилди, онаси ўлди, уйи сотилди. У тинмай ишласа-да, бири икки бўлмади ва низоёт зўрлик билан уни маъшуқасидан жудо қилдилар. Йўлчи атрофига қарар экан, ҳамма ерда ҳам камбағаллар ҳуқуқи паймол этилаётганини, кўп кўриш низоёт оғирлашаётганини кўради. Шундай қилиб, Йўлчи онгининг ўсишига замин етарли. Унда уйғониб келаётган янгича қараш, ҳаётини чуқурроқ мушоҳада қилиш даставвал тилида «ўз сўзларида», гапириш манерасида кўринади. Унинг онгида рўй берган ўзгаришларнинг ўз сўзлари, тили билан муштараклиги Йўлчи образининг фазилатли тарафидандир. Езувчи Йўлчини ўз доирасидан узиб қўймайди, унинг ўзини туттиши, гаплари онгига, дунёқарашига, савия-

сига монанд равишда ривожланиб боради. Энди Йўлчи ва Гулнор гапларига эътибор қилайлик.

Ойбекда севишганлар жуда ифтихор, турли бачкана-ликлардан холи муносабатда бўлишади. Характерлиги шундаки, улар ўз муҳаббатларини юзма-юз туриб очикдан-очиқ исбот қилмайдилар. Балки қандайдир йўллар билан ўз севиғиларини билдирадилар. Бу ўзбек йигит ва қизларига хос бўлган тортинчоқликдан ёки буюк танқидчи В. Белинский айтганидек: «Тушунсангиз-чи ахир, ошиқ-маъшуклар (агар уларда озми-кўпми қалб деган нарсас бўлса) бир-бирлари билан учрашганларидан кўпроқ бутунлай ёт ва арзимас нарсалар ҳақида сўзлаб ўз муҳаббатлари тўғрисида ахён-ахёндагина гапирадилар. Улар севиғи ҳақида лом-мим демасдан туриб, омма олдига ўз муҳаббатларини низоёт этадилар. Уларни ана шунга мажбур этишда авторнинг санъати намоён бўлади». Мана, Гулнор билан Йўлчи. Езувчи уларни бир-бирлари билан учраштираб экан, кам гаплаштиради, лекин уларнинг бир-икки оғиз гаплари, савол-жавоблари бир-бирларига қандай кучан таъсир қилса, ҳаяжонга солса, бахтиёр қилса бундан ўқувчи ҳам шунча севиनाди, завқланади. Ҳолбуки, уларнинг сўзлари, гаплари кўринишда жуда оддий, лекин уларнинг руҳий ҳолатлари, кечинмалари ва низоёт, айтишига тайёрланган шароит бу гапларга катта маъно юклайди. Гулнор билан Йўлчининг бир-бири билан танишишлари (аввал бир-бирларини кўрганлар, холос) Нурининг тўйида рўй берди. Юрак очишлари эса Гулнорларнинг далага кўчиш пайтига тўғри келди. Йўлчининг Гулнорларни кўчириши юракларда алақандай ҳис-туйғулар уйғотувчи ажойиб баҳор пайтига тўғри келади. Езувчи баҳорни, табиат уйғонган пайти зўр маҳорат билан тасвирлаб севишганларга ажойиб ош бахш этади. Уларнинг сўзлари, бир-бирларига айтган оддий сўзлари ҳам юракларидан чуқур севиғиларини намоён этиб туради. Гулнор сув олгани ариқча боради. Йўлчи у ерда ўз-қўлини юваётган бўлади. Гулнор Йўлчи калтифотига — «раҳмат, сув ташиб ўрганганман, сиз ҳам чарчагансиз, — дейди.

— Чарчаш? Йўқ, Гулнор, — деди кулиб Йўлчи, — чарчаш уят-ку, айниқса сизни кўчириб келган кун...».

Сўнг Гулнор Нури режаларини билдиради. Йўлчи рад жавобини беради.

— «Нимага? Ҳар ким ўз тинчлигини хоҳлайди. Нури ошаники ҳам яхши жойку, — деди-да, Гулнор яширинча Пўлчига қараб олди.

— Буи ўзим биламан, — Пўлчи бироз сукут қилди, сўнг деди: — Сизга айтсам хафа бўлмайсизми?

— Нимага хафа бўлай? Айтақолинг, балки севиначман, ким билди, — ширингина сўзлади Гулнор.

— Сизни кўзим қиймайди, сиздан узоқлашгим келмайди, Гулнор! — (163-бет). Эзувчи бу севишганлар учрашувини саҳийлик билан тасвирлайди. Гўё табиат ҳам бу учрашудан шод, бахтиёрдек туюлади, кишига. Уларнинг туйғулари, шодлиги ҳам ниҳоясиз. Улар бир-бирларини кўрсалар кифоя, сўзалар ортиқчадек бўлиб туюлади; лекин айтилган ҳар бир сўз, катта кечинмалар ҳис-ҳаяжонлар натижасида ифодаланар экан, бунинг аҳамияти ўлчовсиздир. «...Пўлчи қизнинг қўлидан кетмон олarkan, бир қўли билан унинг билагидан секингина тутди. Юрагига сезилари тошгавлиги аёл айтиб битиролмас, сўзга сизмас фикрлари, ҳислари борлигини кўрсатувчи бир вазиятда Гулнорга тикилиб қолди. Сўнг, кенг ва мард юзини бирдан илиқ кулги қоплади:

У кунги гап-а? — деди.

Гулнор чиройли ва эрка табассум билан, ҳўп дегандай, бошини қимирлатди, кейин: «албатта!» деб сўз билан таъкидлади» (168-бет).

Бу қисқа диалогда жуда кучли подтекст ҳам бор. Қалбларини самимий севиғ қоплаган икки ёшда самимият, қалб поклиги, бир-бирларига ишонч ҳаммаси мана шу қисқа савол-жавоб орқали берилган.

Гулнор бойга сўратилади. Бор умри меҳнатда, муҳтожликда ўтган отаси Ермат бундан хурсанд бўлиб кетади. Қизининг бойга узатилишига рози бўлишида Олимхон эллиқбоши билан ўтказилган суҳбатнинг ўзи етарли бўлди. «Эллиқбоши мени қақириб олди. Фозил одам билан суҳбатлашсанг роҳат қиласан-де. У кишининг сўзлари катоба ҳам йўқ, шундай маъноли... Ана сўзга усталигу. Гаплашдик. Дастурхон жойида, қанд-курс, мева-чева, санаги йўқ... Сўзлашдик, хотин, у киши сўзини айлантириб, сиздек бахтли ота жаҳонда йўқ, деди» (199-бет). Бир умр бойлар эшигида меҳнат қилиб бирор марта ҳам бирга ўлтиришга муассар бўлмаган Ерматга ўлтириб суҳбат қилиш катта бахтдек

туюлади. Ермат ўзини одам деб ҳисоблай бошлайди. Унга буйруқ беришмади, иш буюришмади. Эллиқбоши «бутун маҳалланинг отаси етти яшардан етмиш яшаргача унга салом беради, қўл қовуштиради. Обрўси баланд, сўзда ягона одам. Закуи билади» (199-бет). Мана шундай одам Ермат билан гаплашди. Мағрур, олифта одам учун шунинг ўзи етарли. Бу фақат бошланиши, ҳали бойга қайната бўлса, қандай бўлар экан! Ерматнинг одамларга бўлган қарашидagi, вазиятни тушунишдаги ҳатоси — фожиаси унинг ўз сўзлари билан ифода қилинади.

Ерматнинг шу гаплари орқали ҳам унинг ўзига ишонч ҳосил этгани, гурурлангани, Олимхон уни қўндириш учун кўп меҳнат сарф қилмагани кўриниб турибди. Бой хизматкорлари орасида ўзини бойга яқин олиб, доимо бойнинг манфаатларини кўзлаган бу одам ўзини тақдирланган деб ҳисоблайди. «Ермат қўлини белбоғига қастриб, қандайдир бедана юриш билан юриб қолди. У куёв — хўжайиннинг юмушларини бажариб, уйга қайтганда, хотинига, шивир-шивир билан, ё имо билан гапирди, у сўзларкан, юзларига гоҳ дўқ, гоҳ ғазаб, гоҳ ялинчоқлик ёйилади. Унинг қўзларида бутун умрида ушламаган қороз пуллар шилдираб қўяди баъзан» (205-бет). Уша давр учун ёш қизнинг қари одамга узатилиши гайри табиий бир нарса эмас эди. Лекин шунга қарамай Гулнорнинг онаси бу хабарни эшитиб, «ирғиб тушди-да, икки қўли билан икки тиззасига шарт-шарт уриб бобилаб гапириб кетди...» (200-бет). Гулсумбиби бу хабарни Ермат каби «яхшилик, манга қолса, тушга кирмаган бир яхшилик» деб билмайди. «Сиз ҳали чучварани хом санабсиз, — Гулсумбиби кўз ёшларини этак учи билан артиб сўзида давом этди. — Тўғри, улар бой, жуда бой. Аммо улар Гулнорга тинчлик бермайди. Бойнинг уйи сарой бўлсин, барибир Гулнорга зиндон бўлади» (200-бет). Бу жавобда Гулсумбибининг Ерматдан анча ақллилиги, ҳаётни, бойларни, қиз қалбини яхши билиши кўриниб турибди. Гулсумбибининг мушоҳадаси олдида «Хотин кишида товуқча ақл бўлмайди», — деб билган Ермат яна ачинарли бўлиб кўринади. Гулнорнинг бойга узатилиши муносабати билан Ермат ва Гулсумбибилар ўртасидаги муносабат бу икки образни яна чуқурроқ кўрсатиш имконини беради. Бу ҳар икки образ ўз индивидуал нут-

қига эга, уларнинг характерларини очишда муҳим роль ўйнайди.

Қизига бу шум хабарни етказиш онага юкланади. Ёзувчи бу икки бечора аёлини аяйди. Онанинг қизига бу дахшатли хабарни қайси сўзлар билан етказганини тасвирламайди, бошқача қилиб айтганда, бу хабар она «тиладан» айтилмай ёзувчи томонидан айтилади: «Онада бардош қолмади. Хўнг-хўнг йиғлаб Ермат келтирган муҳдиш хабарни севикили қизига билдирди».

Ёзувчи эпизодик образлар устида ишлаганда турли-туман воситалардан фойдаланади. Айниқса, нуҳқа портрет бу персонажларни характерловчи асосий воситага айланади. Ёўлчининг дўстлари, ҳамфикрлари ўзи каби кўнини зўрга кўриб аста-секин бор-йўгидан ажралган меҳнаткашларининг нуҳқлари ҳам характерли. Уларнинг гапи орқали ёзувчи тасвирланаётган даврдаги халқ кайфияти, уларнинг фикр-ўйлари ва замонани тушуниш даражасини кўрсатади. Эпизодик образлар бўлимиш Шоқосим, Алюхун, Уроз, Қамбар гаплари орқали улар билан ўқувчи яқинроқ танишади, онлави аҳволи, бошидан ўтганларидан хабардор бўлади.

Ёзувчи Ёўлчи образини ўллатишда даврини кенг ва чуқур кўрсатувчи эпизодик образларини ўз тили билан гапиртиришдан фойдаланади. Ёўлчининг ҳаёт мураккаблигининг тағига етишида икки фактор ёрдамга келади. Бирн эксплуататорлар — бойлар ҳаётини, уларнинг турмуш-турмушини, фикрларини ақиндан билиш — улар қўлида ишлаб характерлари билан ошно бўлиш, ҳаётлари мазмунини чуқурроқ тушуниш бўлса; иккинчи тарафдан, ўзи сингари меҳнаткаш дўстлари ҳаётининг, кун кечирешларининг гувоҳи бўлишидир. Ёўлчи дўстларининг савияси, билими, дунёни тушуниш даражалари ҳар хил бўлишидан қатъи назар унинг ҳар қандай эркин фикрини, мушоҳадаларини қувватлайдилар, маслаҳат берадилар, ўзлари билганча ривожлантирадилар, бошқача қилиб айтганда, Ёўлчининг ўйлари ўз гуруҳида тушуниб етмаслик натижасида ҳар доим ҳам қувватлана бермаса ҳам, лекин ҳеч қаршилликка учрамайди. Бунинг натижаси, айниқса, қўзғолон вақтида билинади. Ёўлчи қўзғолон вақтида яқин дўстларининг ҳаммасини кўради.

Асарда эксплуататорлар образлари ҳам кенг ўрин тутаяди. Масалан, Жамолбой номи икки ерда тилга

олинади, биринчи марта ёзувчи Жамолбой билан шундай таништиради. «...яқинда бой бўлиб, бирдангга семирган пахта завод соҳиби Жамолбой» (26-бет). Бу умумий характеристика унинг жамиятдаги ўринини билдиради. Лекин у ким, ақли, фаросати, дунёни тушуниши қандай? Бу маълумотлар унинг ўз тили орқали берилади: «Мен кўрдим театрени, — ҳовлиқиб, пихиллаб сўзга жўришди пахтачи Жамолбой, — Абдушукур қийштирган эди, борсам борай дедим. Сиз уни мактаб дейсиз, Абдушукур, қандай қилиб мактаб бўлади у? Домла қани, шогирд қани? Мен борганимда бир илмисиз боланинг безори бўлиб кетганини кўрсатишди, холос.

— Мактаб эмас, ибрат денг, — кимдир нзоҳ берди. — Менга қолса ҳеч нима эмас, — давом этди Жамолбой, — ўша кўни Абдушукур ҳам ўйнади. Қизига шуки, мен уни сира танимай қолдим. Бу киши олабайроқ тўни кийган, узун соқолли, билмадим, имомни, эшонни бўлиб чиқди... Овозидан ҳам танимадим. Абдушукур, овозини бунчалик бошқача қилишини кимдан ўргандингиз? Хунаригга балли-... Лекин, тўғриси яйтсам, от ўйини анча қизик. Буларникини кўриб бўлгунча, юрагим таре ёрилиб кетаёзди. Нуқул гап. Тағни белатга беш сўлқовой тўлабман. Белат баҳоси эмас, ёрдамнингиз, деб қўйишди-да! Бир марта кўрдим, бас, энди елкамининг чуқури кўрсин. — Жамолбой ҳаммага бир-бир қараб, «қих-қихлаб» кулиб қўйди» (31-бет). Бу давлат сўраб турувчи «миллатнинг гули», ўз замонаси «ота-хонининг» гапи. Буларни таърифлаш учун яна бошқа сўз керакмикин. Шунинг ўзи Жамолбойни ҳар томонлама характерлашга етарли бўлади, унинг адабиёт, санъат ҳақида айтган юқоридаги сўзлариданоқ намоён бўлиб турибди.

Ёзувчи эпизодик образ Гуландомни асар воқеасига киритар экан, унинг кўргуликларини, саргузаштларини ўзининг тилидан ҳикоя қилдиради. Гуландом ҳикояси шу билан таъсирли чиққаники, гўё у ўша ўтмишга қайтиб, яна ўша ўтмишда яшагандек бўлиб туради. Унинг бошидан ўтганлари Тангига қизик эмас, балки Гуландомнинг ўзига керак, ўрин келган экан яқинларини, меҳрибонларини бир эслаб, кўз олдида ўтказиб кўмсаб, ўтмишга бир дақиқа қайтгандек, ўзини олмаси, ота-оваси қўйинда тургандай ҳис қилади. Ўтмиш унга дам бахт, дам кўнглисизлик келтирди. Бошидан ўтганларини ҳи-

қоя қилиши, шарҳлаши, ҳаёtgа қараш, Гуландомини Тантибойваччадан анча юқори қўяди. Тақдир тақозоси билан қўлма-қўла юришга мажбур бўлган, ўзини ҳимоя қилиш қўлидан келмаган, ҳукм сурган тартиблар уни ҳуқуқсиз қилиб қўйган бир даврда, у ўз имкониятлари доирасида, ақлини, фаросатини намойиш қилади.

Асарда ўз индивидуал тилига эга бўлган образлардан бири Олимхон эллиқбошидир. Олимхон эллиқбоши ўзини тетиклиги, масалага тўғри ёндашгани, мулоҳазалари билан ажралаб туради. Гулворин Салимхонлар олиб қочишади. Олимхон эллиқбоши буни ким томонидан уюштирилганини дарров сезади. Лекин топишга ҳаракат қилмайди. Бу ишдан ҳам у ўз фойдасини ўйлаб бойваччалардан ҳам бирор нарса ундирishi планини тузади. «Бойвачча,—киноя билан қулиб шивирлади эллиқбоши,—тўғрисиини айтайми, сизлар бу ишни эълай олмадингилар. Бундай ишга, бениҳоят укув, чапдастик, хўш яна муҳокама ва муҳирлик керак. Энди Салимхонга кириб айтинг, бундай ишдан қўлини тийсин! Бу—бир, сўнгра ҳовлиқмасин, ҳафа бўлмасин. Биз бу тўғрида «чурқ» этиб оғиз очмаймиз. Айбон кимга ўтказишни биламиз. Аммо маннинг яхшилигимни унутмасин. Бу ахир, ёмон гап...» (246-бет). Эллиқбошининг «айбон кимга ўтказиш» режасини тузиши, гуноҳкор қолиб, гуноҳсизни жавобгор қилиш ҳақидаги ўйлари унинг ўз-ўзини фoш қилувчи нутқи орқали берилади ва бутун разиллиги, мунофиқлиги фoш этилади.

Ўўлчини қаматмоқчи бўлган Ҳакимбойвачча ҳам бу ишни Олимхон орқали бажармоқчи бўлади. «—Бойваччам, бу жуда мушкул иш. Дуруст, Ўўлчи ёмон бола. Аммо, биз уни орқасида қоли билан, қўлида тугуни билан ёқалаганимиз йўқ, личогода ҳали қон кўрмадик. Маҳкамдаги ўрис тўраларини қўлга олиш, Ўўлчини бирон нарсада айблаш керак бўлади. Бу нарса ҳазил эмас!». Шунинг учун ҳам эллиқбошининг одамни бекордан-бекор қамаш қийинчилигини таъкидлашдан мақсадди Ўўлчини ҳимоя этиш эмас, балки ўзининг «хизмати» оғирлигини қайд этиш эди. «Лекин камини сизнинг илтимосингизни ерда қолдиришдан кўра, ҳар қандай машаққатни ўз зиммасига олишни аъло кўради»,—(260-бет) деб алоҳида таъкидлайди, бунинг заминида эса, унинг тамагирлиги яширилган эди. Ҳар ҳолда, бундай гапларини персонажнинг ўз орзидан эшитиш таъсирли бўлади. Мана шундай

одам ҳақида бечора Ермат катта мамнуният ва ҳавас билан гапирди.

Асарда бир кўриниб ўтган, Ўўлчилар бахтини поймол қилувчилардан бири Парпихўжа ўзининг «сабoбли иш қилганига шак-шубҳа қилмайди. Хужрасида Гулвор яширилганини билиб Олимхон эллиқбошига югуради ва шундай дейди: «Маҳалламнинг бирмунча обрўли одамиман, Олимхон ака. Алҳамдулилло, шу вақтгача номимга доғ тегдирган эмасман. Ермат эски мижозим, ҳам чин мусоулмон одам. Камбағал бўлса ҳам, инсофи бор, ақли бор, номуси бор...» (244-бет). Парпихўжанинг Ўўлчилар планларини барбод қилиши билан, айниқса камбағаллар ҳақидаги «фалсафий» фикрлари кишининг гашига тегеди.

Баъзи қаҳрамонлар шарoитга қараб мажбуран гапирдилар. Гапирishга мажбур этилиши ҳам маълум бир нарсанинг, мақсаднинг кўзда тутилиши орқали келиб чиқади. Эпизодик бир воқеани эъслайлик. Фазлиддин билан Салим бир боғни кўргани боришади. Қарзини тўлолмаган камбағал боғининг баҳридан ўтишга мажбур бўлади. Отаси ўлиб оила, рўзгор бошига тушган ўспирин йигитининг туриши (позаси), қиёфаси ҳар қандай тушунтиришдан таъсирди. Оиланинг бутун умиди бўлган боғ ҳам қўлдан кетаётини. «Эшикни қоқмасдан бурун, тўё улари кутиб ўтирган каби боғ эгаси чиқди. У кўринишда уятчанг, 20 яшар йигитча эди. Бойваччаларини боққа олиб кирдида, ўзи бир тўнкага ўтириб ерга қараган ҳолда деди: —Кўрингилар, ана боғ!» (288-бет). Боғдан мамнун бўлган Салимбойвачча «—Ақли бола экансан ука, ота қарзини узишга бел боғлабсан. Бир томондан, алдангнинг арвоғи хушнуд бўлади, иккинчи томондан, ўзинг жўраларинг орасида бошининг кўтариб, хўроздай юрасан. Қарз кишининг бошини букади. —Кексаларча жиндий ва салмоқли сўлади Салимбойвачча» (289-бет). Эрта кунимиз нима бўлади деб ташвишланган йигит учун Салимнинг дадда бермакчи бўлиб айтган бу гаплари кулгили эди. Чунки «хўроздай» юриш учун кўп нарса керак эди. Агар Салимнинг сохта даддаси, тил учигаги мақтовлари бўлмаса эди, боғ эгаси бўлгани йигит, балки ҳасрат қиламаган бўлар эди. Йигит Салим ўйлаганича йигитлик гурури билан гердайиб юриш учун боғни бераётган йўқ. «Йигит ўридан секинганга турди. Аллақандай ғамгин ва ўзгарган товуш билан ерга қараган ҳолда сўзлади.—Тиркичилигимиз шу боғ орқасида бир нав ўтиб

турарди. Ердан қор кетиши билан кўчиб келиб бутун оила чумолидай ишлар эдик. Ерга қор тушганда яна шаҳарга кўчиб кетардик. Бу боққа жуда кўп меҳнатимиз синган.— Йигитча чуқур хўсинди, боши яна қуйроқ тушди. — Ойим боғдан айрилса, билмадим нима бўлади. Ҳали у хабарсиз...» (289-бет). Демак, иш Салим ўйлаганчалик эмас. Унда сохта гердайиш, хўроздай бўлиб юриш фикри йўқ, балки кун ўтказиш, оилани бир амал-бало боқиб ташвиши бор. Йигитнинг жавоби Салимларга нисбатан ўқувчиларда нафрат ҳиссини уйғотди.

«Қутлуг қон» романида ёзувчи тилининг ҳам ўзига хос томонларини, унинг бадийи услубига доир айрим характерли хусусиятларни кузатиш мумкин. Ойбек саҳий ёзувчи, қаҳрамонларида у босиқлик, фетиш кенглик, вазмиллини хуш кўради. Ойбек ўз идеални ўзбек йигитининг революция арафасидаги типик чизиқларини йўлчи образида мужассамлаштиради.

Йўлчи ўз ақли, гаплари билан атрофидагилардан юқори туради. Йўлчининг бой табиати, саҳий қалби, гўзаллиги унинг нутқидан ҳам «кўриниб» туради. Йўлчининг Гулнор билан учрашиш картиналари, унинг Мирзакаримбойдан ҳақини талаб қилиши, Абдушўқур билан ўтказилган суҳбатларининг эсда қолишида Йўлчининг ақли, маъно тўла сўзлари муҳим роль ўйнайди.

Ойбек асарларида, айниқса унинг «Қутлуг қон» романидаги персонажлар нутқи ва ёзувчининг тили тобора тақамиллашиб боради. Ёзувчининг ўзига хос услуби алоҳида бўртиб кўрина боради. Бу эса, унинг социалистик реализм методини чуқуროқ эгалдай боришдан дарак беради, ёзувчининг янги ижодий парвозига замин тайёрлайди.

Адабиётнинг илғор традицияларини ўзлаштириб, уни юқори босқичга кўтарган ёзувчилардан Абдулла Қаҳҳорнинг бадийи тили соҳасида, айниқса, персонажлар тили устида ишлаш борасида қилган хизматлари мақтовга сазовордир.

Абдулла Қаҳҳор ўз асарларида персонажлар нутқларидан асар гоёсини очиб, тасвирланаётган воқеалар характеристикасини беришда кенг фойдаланди. У персонажлар нутқи, уларнинг гапирш манераси, унга тайёрланган шароит имкониятларини кенгайтди.

Ёзувчи қаҳрамонлар тилини ниҳоятда моҳирлик билан беради; қаҳрамон ҳаётида, фикрларида, кечинмала-

рида, кайфиятларида содир бўлган билинар-билинмас ўзгаришлар ҳам уларнинг ўз тилларида берилади. Ёзувчи қаҳрамонларини характерлашни уларнинг ўзларига тошпирган кезларда бу нарса яққол ҳис қилинади. Асарда персонаж гапирадими йўқми, ёки гапиргандай бўладими ҳаммаси автор ниятлари, асар асосига олинган воқеа, кўтарилган гоё билан чамбарчас боғланиб кетади. Кичкинагина «Бемор» ҳикоясига танланган тон воқеанинг кичик, оддий хабар тарикасида берилиши шу асар гоёсидан келиб чиққан. Бошига бахтсизлик ёрилган Сотиболдин гапирмайди. Унинг гапиршига эҳтиёж ҳам сезилмайди. Сотиболдиннинг мусибатларини ёзувчининг ўзи хабар тарикасида айтиб беради. Зотан, асарнинг руҳи, оҳанги шунини тақозо қилади. Бу кичик хабарда ўтмиш рўй-рост кўринади. Сотиболдиннинг бошига тушган ташвиш у яшаган давр учун типик, оддий ҳодиса. Унақалар камми? Ундан баттарлар ҳам кўп.

«Ўғри» га танланган тон — соддалик, оддийлик шу асар қаҳрамони, ундаги воқеа моҳиятига мос.

Ўхкизини йўқотиб катта бахтсизликка йўлиққан Қобилбобо доим гапирмоқчи бўлиб, гап бошламоқчи бўлиб туради-ку, гапирмайди. Тўғрироғи, унга гап беришмайди, ундан сўрашади, у жавоб беради. «Ўғзи қийиқ бўлса ҳам бойни ўғли гапирсин» деганларидек, гапни хўжайинлар гапирди, чол жавобгар қиёфасига кириб боради. Тўғри, чол жавобгар-да, нега бўлмаса ўхкизини ўғирлашиб, давлат сўраб турувчиларни безовта қилади. Одам ҳам Бабардек содда бўладими? Хотинини докторга кўрсата олмаган Сотиболдин («Бемор») ҳам, хотинини қутирган ит қопган Бабар («Бабар») ҳам гапини топиб гапира олмайдиган, ўзини айбсиз, ночор эканини бундай тўғрилаб тушунтира олмайдиган содда бир одамлардир. Мана шу соддалик биринчи навбатда уларнинг нутқлари, гапирш манералари орқали берилади. Улар бирор одамга бундай тўғрилаб пишиқ-пухта қилиб фикрларини тушунтира олмайдилар ҳам. Мана шунинг ўзи ҳам одамни «тилсиз» қилиб қўйган давр айбномасига кўтарилади.

Ёзувчи ўтмишнинг энг фожиали томони бўлган хўрликни, тилсизликни, омиллик даражасига бориб етувчи соддаликни фож қилади.

Бошқа вақтларда ёзувчи персонажга атайин сўз «бермаслиги» мумкин. Бу ҳолда кўпинча персонажнинг

гайирлиги тузук гап бўлмайди; шундай экан, нега унга сўз берилсин. Ёзувчи бундай одамни калака қилишни маъқул кўради. Жонфигон билан Нурматжон («Қизлар») шундай персонаждардан.

Ғиллар ўтди, замонлар ўзгарди; инсон даставвал инсонлик ҳуқуқини таниди. Энди уни камситувчи, хўрловчи, инсонлик ҳуқуқини бироз бўлса ҳам хор қилувчиларга қарши у бешафқат бўлади. Бу даставвал қаҳрамоннинг гапида, нутқида, ҳаракатларида кўринади. Абдулла Қаҳҳорнинг сўнги асари «Муҳаббат» да персонажлар таъоман бошқача гапирдилар. Бу ерда янги давр кишиларидаги янги тушунча, янги одоб-ахлоқ нормалари, янгича турмуш масалалари кўтарилади. Демак, бадний-тасвирий воситалар шунга мос равишда қўлланилади. Бу повестда қаҳрамонларнинг ўз оғизларидан гапириш масаласига янгича талаб билан ёндашилади. Ўтмишда ўзининг ҳақлигини ҳам ҳимоя эта олмаган, тўғрироғи, тушунтириш ҳуқуқидан ҳам маҳрум бўлган аёллар энди бироз орқали эмас, ўзлари ўзларини ҳимоя этадилар, ўзлари «гапирдилар». Муаттар замонавий ёш қиз. Унинг дунёга қарashi, одамларга бўлган муносабатларини ёзувчи биринчи навбатда унинг гапларидан билади. Биз бундай ҳолга таажубланмаймиз, балки унга қойил бўламиз. Муаттар Муҳайёнинг отаси билан учрашар экан, унга ўғай онаси Марғуба, Анвар, Муҳайё ҳақида билганларини очиқ гапирди, ҳаётга, онлага бўлган қарашларини биринчи кўрган одами Ҳакимжон акага айтиб беради. Турмуш кўрмаган ёш қизнинг ўзини шундай эркин тутиши малол келмайди, уни беодобликда айблаб ҳам бўлмайди. Аксинча, ёш бўлса ҳам принципиал, айёрликни, муғомбирликни билмаган дадил, табиатан шаддотроқ қизга ҳурматимиз ошади. Воқеаларнинг Муаттар оғзидан эшитилиши шу асардаги иккинчи даражали персонажни дурустроқ кўрсатиш, характеридаги айрим томонларини таъкидлаш имконини беради.

Юқорида кўзатишган мисоллардан катта санъаткорнинг ҳар бир бадний-тасвирий воситадан, бу ўринда персонаж нутқидан унумли фойдаланиши, асар гоёси билан боғлай олиши тўғрисида катта ифодалиликка эришилганини кўрамиз.

Бу ўринда маълум даражада персонаж нутқи масаласини алоҳида, маълум даражада умумконтекстдан ажратиб ўрганишимиз шартлидир. Чунки бу приёмнинг

триллиги, унумлилиги бошқа бадний воситалар билан муштараклигида ҳамдир.

Биз ушбу рисолада Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор ва Саид Аҳмад қаламига мансуб айрим асарларнинг ўзбек адабиёти тараққиётида маълум роль ўйнаганини таҳлил қилишга ҳаракат қилдик. Шу билан бирга, бу асарлар орқали у ёш ёзувчининг ижодий услубини ҳам белгилашга интилдик.

Биз кўзатган асарлар кўпдан бери тадқиқотчилар эътиборини торттиб келган. Лекин биз ўрганган масалалар нуқтан назаридан махсус текшириш объекти бўлгани йўқ эди.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, ёзувчи стили, ижодкорнинг ўзинга хослиги биз ўрганган масалалардан анча кенг ва мураккабдир.

Биз олиб борган кўзатишлар «Ёзувчи стили» каби катта бир масалани ўрганишдаги ilk қадам деб қаралиши керак.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Портрет	5
Езувчи нияти ва пейзаж	48
Езувчи ва қаҳрамон	74
Персонаж нутқи масаласи	92

На ўзбекском языке

ВОПРОСЫ СТИЛЯ

М. Султанова

Ўзбекистон ССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти кенгаши, ЎзССР ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан нашрга тасдиқланган.

Муҳаррир М. Алиева
 Рассел М. Султанова
 Тасмунхурир Р. Рузиева
 Корректор О. Абдуллоева

Р-66273. Тўғригина беришдан 12/II-73 й. Босмига рухсат етказди 4/III-73 й.
 Формати 84x109/16. Босмаҳона ҳаҷми № 2. 1,81 ҳаҷм д. 6,89 босма д.
 Ҳасоб-китоб № 5,5. Нашрият № 384. Тиражи 1500. Баҳоси 58 т.
 ЎзССР "Фан" нашриятининг босмаханаси. Тошкент, Черамцев кўчаси, 21. Заказ 35
 Нашриятнинг адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.